

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक 'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' रहेको छ।

१.२ शोधको परिचय

'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकअन्तर्गत विशेषतः सिक्किम, लेप्चा, भाषिक व्यवहार र समाजभाषिक अध्ययन, यी चारवटा कुराहरू रहेका छन्।

विश्वको कुनै पनि समाज समाजभाषिक अन्तरक्रियाद्वारा सञ्चालित हुन्छ। भाषिक सम्प्रेषणको अभावमा कुनै पनि समाज क्रियाशील रहँदैन। यसैले मानवीय समाज र पारस्परिक आदान प्रदानका लागि भाषा अपरिहार्य रहन्छ। वास्तवमा भाषा एउटा सामाजिक व्यवहार हो, जसका माध्यमले एकाअर्कामा सम्पर्क गरिन्छ अनि 'भाषाको माध्यमले कुनै पनि समुदायको त्यस समाजसितको तादात्म्य झल्कन्छ। यसर्थ सामाजिक परिप्रेक्ष्यको अभावमा भाषाको अध्ययन अपूर्ण हुन्छ।'^१ भाषा र समाजबिच रहेको सम्बन्धबारे भाषावैज्ञानिकहरूले पहिल्यैदेखि चर्चा गर्दै आएका हुन्। सस्युरले धेरै अघि भनेका थिए, 'भाषा एउटा सामाजिक तथ्य हो।'^२ सस्युरको यस भनाइबाट समाज र भाषा एकाअर्काका पूरक हुन् भन्ने कुरो बुझिन्छ। यसै कारण सस्युरको 'जेनेभा सम्प्रदायलाई भाषाविज्ञानको सामाजिक सम्प्रदाय पनि भन्ने गरिन्छ।'^३ भाषाको समाज सापेक्षित अध्ययन-परम्परामा जेनेभा सम्प्रदायको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ।

समाज भाषाविज्ञान वास्तवमा आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखा विशेष हो। समाजका सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको यस शाखाले भाषालाई सामाजिक व्यवहारका रूपमा परिभाषित गर्दछ। अझ यसले भाषाको व्यावहारिक अध्ययन समाजका सन्दर्भले नै पुरा हुने ठान्दछ। 'समाज भाषाविज्ञानले कुनै विशेष समुदायको भाषिक प्रयोगको समाज सापेक्षित अध्ययन गर्दछ अनि यस्तो अध्ययन भाषिक सामग्रीको सङ्कलन तथा विश्लेषण आदिद्वारा गरिन्छ, जो अन्य

^१आर ए हड्सन, सन् १९९९, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, युके : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३

^२के कौल महाराजा, सन् १९८६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडी अन्ड कसमिरी, पटियाला : इन्डियन इन्स्टिट्युट अन्ड ल्याङ्ग्वेज स्टडिज, पृ १५

^३विलियम लावभ, सन् १९७८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिकपायर्टन्स, अक्सफर्ड : बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १८५

भाषावैज्ञानिक अध्ययनभन्दा भिन्न किसिमको हुँदछ।^४ भाषा र समाजबिच रहने सारा सम्बन्धको क्रियाकलाप र सम्बन्धको उद्घाटन समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत गरिन्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा समाजभाषिक अध्ययन जटिल बन्दै गएको पाइन्छ। विशेषतः 'यातायातको सुविधा तथा विकास आदिले व्यापक रूपमा भएको जनसङ्ख्याको स्थानान्तरणका कारण बढेको सामाजिक गतिशीलता, शिक्षाको केन्द्रीकरण तथा सरकारी नीति, वैज्ञानिक तथा प्रौद्योगिक विकास, पत्रकारिता, रेडियो, टेलिभिजन अनि दूरसञ्चारका अन्य माध्यम आदिमा प्रयुक्त भाषाले पाएको सार्वभौम सत्ता, औद्योगिकीकरण, सहरीकरण आदि धेरै कारणहरूले भाषिक एकरूपतामा ठुलो प्रभाव परेको छ।'^५ यी सबै विषयका अतिरिक्त समाजभाषिक अध्ययनमा सामाजिक संरचना पनि मूलभूत विषयका रूपमा देखा पर्छ। एकातिर 'सामाजिक संरचना तथा व्यवहार आदिले समाजभित्रका समुदायको भाषा तथा भाषिक व्यवहारमा प्रभाव पार्दछ भने अर्कातिर कतिपय स्थितिमा भाषिक व्यवहारले सामाजिक संरचना तथा यसका घटकहरूलाई प्रभावित पार्ने गर्दछ।'^६ सामान्यतः कुनै पनि व्यक्तिको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याउने तीनवटा मूलभूत कारण छन्। 'कुनै पनि वक्ताले अर्थको स्पष्ट तथा प्रभावपूर्ण प्रकाशनका निम्ति शब्द छनोट र वाक्य गठनमा सतर्कता राख्दछ। यसका अतिरिक्त वक्ता अनि श्रोताको वर्ग, स्तर, शिक्षा आदि सामाजिक सङ्गठनका घटक अनि स्थिति विशेषका कारणले भाषामा अन्तर आउने गर्दछ। तेस्रो कारणका रूपमा व्यक्तिको मौलिकतालाई हेर्न सकिन्छ, जसका कारणले पनि भाषिक व्यवहारमा भिन्नता आउने गर्दछ।'^७

सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा कुनै पनि भाषिक समुदायको भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्दा भाषिक प्रयोगमा विभिन्नता पाउन सकिन्छ। 'प्रत्येक समाजमा कुनै न कुनै किसिमको श्रेणीबद्धता पाइन्छ अनि श्रेणीअनुरूप भाषिक प्रयोगमा अन्तर पाइने कुरा प्रमाणित छ।'^८ कुनै पनि भाषिक समुदायका भाषिक व्यवहारलाई उनीहरूले ग्रहण गरेको धार्मिक आस्थाबाट परिभाषित गर्न सकिन्छ। 'प्रत्येक भाषिक समुदायले धार्मिक कार्यक्रमतिर व्यवहार गर्ने भाषा सामान्य स्थितिमा व्यवहार गर्ने भाषाभन्दा

^४जन जे गुम्पर्ज, सन् १९९५, डिस्कोर्स स्ट्रायटिजिज, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३७

^५जन जे गुम्पर्ज, डिस्कोर्स स्ट्रायटिजिज, पूर्ववत्, पृ ३८

^६रोनाल्ड वार्डहग, सन् १९८६, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, अक्सफर्ड : बासिल बल्याकवेल, पृ १०

^७रविन्स वर्लिङ, सन् १९७६, मेन्स मेनी भोइसेस: ल्याङ्ग्वेज इन् इट्स कल्चरल कन्टेक्स्ट, न्यु यर्क : होल्ट राइन्हार्ट एन्ड विल्सन आइएनसी, पृ ३

^८चूडामणि बन्धु, सन् १९७२, कर्णाली लोक संस्कृति, भाषा खण्ड, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १९

भिन्न किसिमको हुन्छ, यसका साथै भाषिक निर्वहन तथा परिवर्तनका पछाडि धर्म पनि एउटा मुख्य कारणका रूपमा उभिएको हुन्छ।^{१९}

यसरी नै उमेरका आधारमा पनि भाषिक व्यवहारमा विविधता लक्षित गर्न सकिन्छ। कुनै पनि भाषिक समुदायभित्र 'एउटै सामाजिक स्तरका व्यक्तिहरूमा समेत उमेरको भिन्नताले भाषिक व्यवहारमा भिन्नता ल्याउँदछ। उमेरका आधारमा एउटै परिवारभित्रको भाषिक व्यवहारमा ध्यान दिनु हो भने पनि वयगत वैभिन्य स्वतः स्पष्ट हुँदछ।'^{२०}

सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्दा पुरुष र स्त्रीको भाषिक व्यवहारमा पनि अन्तर पाइन्छ। विशेष गरेर भाषिक चयन, लय आदिका साथै भाषेतर व्यवहारमा लिङ्गगत अन्तर पाउन सकिन्छ। 'प्रतिष्ठा तथा गौरवपूर्ण विषयप्रति पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरू बढी भावुक हुन्छन्, अनि उनीहरू निन्दनीय विषयहरूप्रति सचेत रहन्छन्।'^{२१}

आधुनिक सभ्यता र विकासका कारणले विश्वका प्रायः समाज बहुभाषिक छन्। अझ 'भारतमा प्रत्येक राज्यको समाज बहुभाषिक छ। यस्तो स्थितिमा समाजका प्रत्येक व्यक्ति भाषिक व्यवहारगत विविधताद्वारा आफुलाई प्रकाशित गर्दछ।'^{२२} वर्तमान समाजमा बहुभाषिक स्थिति अझ जटिल बनेर गएको छ, जसले गर्दा भाषिक व्यवहारको अध्ययन पनि चासोपर्दो देखिन्छ। वास्तवमा 'बहुभाषिक स्थितिको अध्ययन केही समय अघिदेखि नै समाजशास्त्री, मानववैज्ञानिक तथा भाषावैज्ञानिकहरूले गर्दै आएका हुन्, जसअन्तर्गत भाषा शिक्षण, ग्रहण तथा भाषिक व्यवहार आदिको अध्ययन सैद्धान्तिक रूपमा महत्त्वपूर्ण मानिएको छ।'^{२३}

बहुभाषिक समाजको भाषिक सम्पर्कमा कोड मिश्रण, परिवर्तन र छनोट आदि प्रमुख विशेषता मानिन्छन्। सामाजिक स्तर आदिका कारण प्रत्येक व्यक्तिले स्थितिअनुरूप उपर्युक्त कोडको छनोट गर्ने गर्दछ।^{२४} यस्तो प्रक्रियामा विशेष गरेर सम्पन्न भाषाले अरू भाषाहरूलाई अतिक्रमण गर्ने गरेको पाइन्छ। फलस्वरूप कतिपय स्थितिमा कुनै प्रभावित भइरहने भाषाहरू लुप्त हुने सँघारमा पुग्छन्। स्पल्स्की

^{१९}सी ए फर्ग्युसन, सन् १९९६, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक पर्स्पेक्टिभ*, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ६०-६३

^{२०}कमल के मिश्र, सन् २०००, *टेक्स्ट बुक अन्व एन्थ्रोपलजिकल सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : कन्सेप्ट पब्लिसिङ कम्पनी, पृ १२८

^{२१}पी गिलियोली, सन् १९७७, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्ट्स*, इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स, पृ २८७

^{२२}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, सन् २०००, *मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, चैन्नई : मेकमिलन इन्डिया एलटिडी, पृ २८

^{२३}जोसुवा ए फिस्मन (सम्पा), सन् १९७२, *रिडिङ्ग्स इन सोसियोलजी अन्व ल्याङ्ग्वेज*, दि हेग : माउटन एन्डको एन भि पब्लिसर्स, पृ १२

^{२४}जेनेट होल्म्स, सन् १९९२, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : लङ्गमेन पब्लिसिङ, पृ २९

लेख्छन्-‘बहुभाषिक परिवेशमा भाषिक सम्पर्कका कारणले कुनै पनि भाषिक समुदायका बिच अर्को भाषा अधिग्रहण गर्ने प्रयोजनले भाषिक द्वन्द्व सुरु हुन्छ। यस किसिमका प्रभाव र चापमा भाषिक निर्वहनका निम्ति भाषामा परिवर्तन गर्नु पर्ने स्थिति पनि आउने गर्दछ। भाषिक लगाउ वा निष्ठाका अभावमा शक्तिसम्पन्न भाषाको प्रभाव बढ्दछ अनि प्रभावित भाषाहरू लुप्त हुने गर्दछन्।’^{१५} भाषिक तथा सांस्कृतिक रूपमा सामाजिक वा राष्ट्रिय मूलधाराबाट आफुलाई अलग राख्न खोज्ने मानसिकता तथा आफ्नो मातृभाषाप्रतिको लगाउ र निष्ठाका कारण कतिपय भाषिक समुदायमा भने भाषिक परिवर्तन थोरै हुने गर्दछ।

यसै सन्दर्भमा सिक्किमका लेप्चाहरू पनि बहुभाषिक स्थितिको चापमा परेको कुरा स्पष्ट छ। सन् १९०४ सम्म दार्जिलिङ तथा सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रयोग व्यापक रूपमा हुने गरेको कुरा अध्ययनद्वारा थाहा लाग्छ। तिब्बती, भोटिया, नेपाली तथा अन्य भारतीय सम्प्रदायले लेप्चा भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दथे। यसका साथै न्यायालय तथा व्यापारको भाषाका रूपमा पनि यसको प्रयोग गरिन्थ्यो।^{१६} तर पछिबाट तिब्बती, नेपाली, अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी भाषाको महत्त्व बढ्दै गयो। फलस्वरूप लेप्चा भाषा किनारीकृत हुँदै गयो, जसले गर्दा लेप्चाहरू अन्य भाषाको प्रयोग गर्नतर्फ उन्मुख बन्दै गए। उदाहरणस्वरूप लेप्चा भाषामा आदरको प्रयोग थिएन तर यिनीहरूले चाहे जति आदरवाचक शब्दहरू तिब्बती भाषाबाट लिए।^{१७} यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सामाजिक तथा राजनैतिक कारणहरूले लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर आएको छ। हुन त लेप्चाहरू ‘ज्यादै प्राचीन जाति भएकाले आफ्नो भाषा तथा संस्कृतिमा गर्व गर्नु उचित सम्झिन्छन्। अघि उनीहरूको आफ्नै मुन् वा बुडथिङ धर्म थियो। तर पछि बहुसङ्ख्यक बौद्ध धर्म मान्ने भए। इसाई मिसनेरीका प्रभावमा आएकाहरू इसाई धर्म मान्ने भए। फेरि तान्त्रिक ज्ञान चलाउँदा काली माईको पूजा गर्ने चलन पनि बढेर गयो।’^{१८} वस्तुतः उपर्युक्तलिखित विभिन्न सामाजिक कारण र स्थितिअनुरूप सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा विभिन्नता पाइने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ।

^{१५}वर्नड स्पल्स्की, सन् १९९८, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ५५

^{१६}के पी ताम्साङ, सन् १९९८, *दि अन्नोन एन्ड अन्टोल्ड रिगलिटिज अबाउट दि लेप्चाज*, कालेबुङ : मणि प्रिन्टिङ प्रेस, पृ २१

^{१७}ईमानसिंह चेम्जोंङ, सन् १९६९, *लाप्चा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ६, ; ए आर फनिङ, सन् १९८७, *लेप्चा माइ भ्यानिसिङ ट्राइब*, न्यु दिल्ली : स्टेरलिङ पब्लिसर्स, पृ १८०

^{१८}ईमानसिंह चेम्जोंग, *लाप्चा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, पूर्ववत्

माथिका यी सबै कुराका अतिरिक्त भाषिक व्यवहारको अध्ययनमा भाषेतर व्यवहारको महत्त्वलाई पनि अनेक समाज भाषावैज्ञानिकहरूले प्रकाश पारेका छन्। रबिन्सन लेख्छन्- ‘कुनै पनि व्यक्तिको भाषिक व्यवहारमा उसका भाषेतर व्यवहारको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुँदछ। वक्ताको बोलीसँग उसको भाषेतर व्यवहारको सामञ्जस्य रहनाले व्यवहारमा सम्प्रेषणीयता आउँदछ।’^{१९} स्पष्ट छ, विभिन्न सामाजिक कारण तथा स्थिति आदि मात्र होइन तर वक्ता अनि श्रोताका मनस्थिति आदिका कारण पनि भाषिक व्यवहारमा विविधता आउने गर्दछ। समाज भाषाविज्ञानका यिनै अध्ययन र मान्यताका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको अध्ययन एउटा चासोपूर्ण विषय रहेको छ।

भारतवर्षको उत्तरपूर्वमा रहेको सिक्किम एउटा सानो हिमाली राज्य हो जो २७.५ अनि २८.९ अक्षांश र ८७.५९ अनि ८८.५६ द्राघिमांशमा अवस्थित छ। सन् १६४२ सालमा स्थापना भएको राजतन्त्रअघि यहाँ मूलतः लेप्चा, मगर र लिम्बू जातीय समूहहरू आआफ्ना मुखियाका नेतृत्वमा रहनसहन गर्दथे भन्ने ऐतिहासिक तथ्यको जानकारी आजभोलि भइरहेका अध्ययनद्वारा पाइन्छ। हाफदन (सन् १९६७)-अनुसार “तिब्बतमा भएका निडमा र ग्यालुक यी दुई तिब्बती लामावादका सम्प्रदायमाझ द्वन्द्व चलेकाले अनि ग्यालुकहरूलाई मङ्गोलियाका चिङ्गेज खान तथा उनका उत्तराधिकारीहरूको सहयोग र समर्थन प्राप्त भएकाले निडमा लामाहरूले आफुलाई असुरक्षित पाए।” फलस्वरूप यिनीहरू दक्षिणतर्फ सुरक्षित बास खोज्ने प्रयासमा सिक्किम पसे र त्यहाँ भएका आदिम जाति विशेष गरेर लेप्चाहरूलाई धर्म परिवर्तन गराई नामग्याल वंशको शासन स्थापित गरे र यहींबाट सिक्किममा एउटा केन्द्रीय शासन प्रणाली सुरु भयो जसको केन्द्रमा छोगेल रहे। यसपछि विस्तारै यस क्षेत्रमा अन्य जातीय समूहको आगमन भयो।

२८१८ वर्ग माइल क्षेत्रफल भएको सिक्किम राज्यमा सन् २००६ को सिक्किम सरकारको सामाजिक एवम् आर्थिक अध्ययनअनुसार जम्मा २० वटा जातीय समूह रहेका छन्।^{२०} जसमध्ये लेप्चाहरू यहाँका आदिम जनजाति हुन्। सन् २००६ मा गरिएको यस सेन्ससअनुसार लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या ४५२३९ रहेको छ जो राज्यको कूल जनसङ्ख्याको ७.७८ प्रतिशत हुँदछ।

सन् १८९१ मा सिक्किममा भएको सबैभन्दा पहिलो जनगणनाअनुसार यहाँ लेप्चाहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै थियो। त्यस समय उनीहरूको सङ्ख्या ५७६२ (१८.९२%) रहेको थियो।

^{१९} डब्लु पीरविन्सन, सन् १९७४, *ल्याङ्गवेज एन्ड सोसियल बिहेवियर*, मिडलसेक्स इङ्गल्यान्ड : पेङ्ग्विन बुक्स एलटिडी, पृ ११४

^{२०} *स्टेट सोसियो इकोनोमिक सेन्सस*, गान्तोक: डिपार्टमेन्ट अफ इन्फोर्मेशन, स्ट्याटिस्टिक्स एन्ड मोनिटरिङ सिक्किम सरकार, २००६

लेप्चाहरूपछि सिक्किममा अन्य जाति तथा भाषाभाषीहरूको आगमन भयो र यी जातिहरूको प्रभाव लेप्चा समाज, संस्कृति र भाषामा पर्दै गएको मान्न सकिन्छ। सन् १९०४ सम्म सिक्किम तथा दार्जिलिङको सम्पर्क भाषाका रूपमा लेप्चा भाषा स्थापित रहेको कुरा एकाधिक स्रोतद्वारा थाहा लाग्छ। सन् १९३१ को जनगणनाको भाषा खण्डमा रहेको रिपोर्टमा सिक्किममा जम्मा १३०६० लेप्चाहरू रहेको अनि लेप्चा भाषीहरूको सङ्ख्या १३२०६ भएको बताइएको छ। सन् १९९१ को जनगणना रिपोर्टअनुसार सिक्किममा बसोबास गर्ने सबै लेप्चाहरूको मातृभाषा लेप्चा नै हो, यद्यपि यस रिपोर्टलाई सत्यापित गर्न अनुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। सिक्किममा सन् १८८० को दशकदेखि नै लेप्चाहरूले इसाई धर्म ग्रहण गर्न थालेका हुन्, जसका कारण उनीहरू मध्ये धेरैले लेप्चा भाषा छोडेर अङ्ग्रेजी शिक्षा ग्रहण गरे भने बहुसङ्ख्याले नेपाली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा अँगालेको पाइन्छ।

अहिलेसम्म भएको ऐतिहासिक पुष्टि तथा अध्ययनअनुसार लेप्चाहरू सिक्किमका आदिवासी हुन् जसको आफ्नै भाषामा लिखित साहित्यिक सामग्रीहरू उपलब्ध छन्। समयको प्रवाहसँगै राज्यका विभिन्न भागमा रहेका लेप्चाहरूको अन्यान्य भाषाभाषीहरूसँग निरन्तरको भाषिक सम्पर्क रहिआएको छ। यसो हुँदा उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा हेरफेर पनि आएको छ। लेप्चा भाषा सन् २००० देखि सिक्किमका महाविद्यालयमा एउटा आधुनिक भारतीय भाषाका रूपमा अनि सन् २००८ देखि वैकल्पिक विषयका रूपमा पढाउन सुरु गरियो। सन् २०१६ देखि लेप्चा भाषालाई सिक्किम केन्द्रीय विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर पाठ्यक्रममा सामेल गरियो। राज्य भाषाका रूपमा मान्यता पाएको लेप्चा भाषामा सिक्किमका प्रायजसो विद्यालयहरूमा पठन-पाठन हुँदै आएको छ, तथापि नेपाली भाषा राज्यको सम्पर्क भाषाका रूपमा रहिआएको र अङ्ग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभाव र आवश्यकताका कारण पनि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा यी भाषाहरूका प्रभावका कारण विविधता पाइन्छ। सँगसँगै अरू विभिन्न सामाजिक स्थिति, जस्तै- आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, बहुभाषिक, द्विभाषिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक तथा वैज्ञानिक एवम् प्रौद्योगिक विकास अनि जातीय सांस्कृतिक अन्तर्निर्माण, शिक्षा तथा साहित्यको परम्परा, सरकारी कामकाज आदिका कारणले पनि लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार प्रभावित पाउन सकिन्छ। यसका अतिरिक्त उमेर, पेसा, आयस्रोत, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, शिक्षा जस्ता सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर रहेको पाइन्छ।

उपर्युक्त विभिन्न स्थितिहरूमा लेप्चा समुदायको व्यक्ति वा समाजले स्थान र स्थितिअनुसार प्रयोग गर्ने सभ्यताको एउटा अङ्ग विशेष भाषिक आचरणलाई नै उनीहरूको भाषिक व्यवहार मान्न सकिन्छ जसको अध्ययन गर्ने प्रयास यस शोध प्रबन्धमा गरिएको छ।

१.३ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको कला, वाणिज्य एवम् ऐन सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट प्रदान गरिने विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति प्रयोजनीय रहेको छ। प्रस्तुत कार्यले सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषा अनि भाषिक व्यवहारको एकाधिक पक्षको अध्ययन गर्ने प्रयोजन पनि राखेको छ।

१.४ समस्या कथन

समाजभाषिक अध्ययनका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारगत वास्तविकताको अध्ययन गर्नु र तिनका भाषिक व्यवहारमा देखा पर्ने विभिन्न विशेषताहरूका पछाडि रहेका सामाजिक कारण अनि स्थितिको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समस्या हो। सामाजिक वर्गीकरण एवम् विभिन्न सन्दर्भ र स्थितिका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने विविधताको अध्ययनलाई पनि यस कार्यको मुख्य समस्या मानिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ।

(क) भौगोलिकता अनि क्षेत्रीयता, ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक घटना आदि कारणले सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलन अनि स्थानीय लेप्चा भाषिक समुदायको भाषिक व्यवहारमा कस्तो प्रभाव परेको छ ? सामाजिक परिवर्तन अनि व्यवस्था आदि जस्ता घटकले लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार कतिको प्रभावित पाइन्छ ?

(ख) सामाजिक विभिन्न घटकले भाषाको प्रचलन र समाजको भाषिक आचरणमा हेरफेर ल्याउने गरेको कुरा स्थापित छ। सामाजिक वर्गीकरण जस्तै उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, धर्म, संस्कृति, श्रेणी-वर्ग, व्यवसाय आदिका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारगत भिन्नता र विविधता कस्तो रहेको छ ?

(ग) विभिन्न सामाजिक सन्दर्भ अनि स्थितिका आधारमा सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार कस्तो पाइन्छ ?

(घ) सिक्किमको भाषिक परिदृश्य अनि बहुभाषिक स्थितिका कारण लेप्चा भाषाको प्रचलन र व्यवहारमा कस्तो प्रभाव परेको छ ?

(ड) सिक्किमका लेप्चा भाषिक समुदायको भाषा व्यवहारमा कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन एवम् भाषान्तरण/ भाषा अपसरणको कस्तो स्थिति देखा पर्छ ?

(च) सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक अभिवृत्ति र निष्ठा के कस्तो रहेको पाइन्छ ?

(छ) लेप्चा भाषाका सन्दर्भमा सिक्किम राज्यमा के कस्ता भाषा नीति र योजना आवश्यक देखिन्छ ?

१.५ उद्देश्य

सिक्किम एउटा बहुभाषिक समाज हो र यहाँ विभिन्न भाषिक समुदायहरूको उपस्थिति रहेको हुनाले ती विभिन्न भाषिक समुदायहरूको भाषिक व्यवहार पनि आआफ्नै किसिमका छन्। यीमध्ये लेप्चाभाषीहरू यहाँका एक प्रमुख आदिम जाति हुन्। उनीहरूका भाषिक व्यवहारसम्बन्धी गहन अध्ययनको कमी रहेकाले त्यसबारे अनुसन्धान गर्दै त्यसैका आधारमा उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पिएचडी) डिग्री हासिल गर्नका निम्ति प्रस्तावित शोधकार्य गरिएको हो।

वास्तवमा राष्ट्रिय एकता, शिक्षा, भाषिक योजना अनि द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, बहुल सांस्कृतिकता आदि विभिन्न सामाजिक समस्याको समाधानहेतु समाजभाषिक अध्ययनको महत्त्व बढेर गएको छ। समाजभाषिक अध्ययनको यही बढ्दो महत्त्व र आवश्यकतालाई आत्मसात् गर्दै सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु तथा उनीहरूका भाषिक व्यवहारलाई परिभाषित गर्ने विभिन्न सामाजिक घटकका कारणले स्थापित भाषिक प्रयोग विविधताको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ। सिक्किम तथा लेप्चा जातिबारे प्रस्तुत कार्य नै यस प्रकारको पहिलो हो र यसले सम्बन्धित क्षेत्रमा केही नयाँ तथ्यहरू फेला पार्नसक्ने उद्देश्य पनि राखिन्छ। शोधको समस्याका रूपमा बुँदागत रूपमा राखिएका समस्याहरूको समाधान गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूलभूत उद्देश्य हो।

१.६ परिकल्पना

विभिन्न सामाजिक कारणहरूले भाषामा ठुलो प्रभाव पार्ने कुराको प्रमाण अहिलेसम्म भएका समाजभाषिक अध्ययनले दिइसकेको छ। सिक्किमका सन्दर्भमा पनि त्यहाँको भाषिक स्थिति एवम् विभिन्न सामाजिक कारणहरूले त्यहाँका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा ठुलो प्रभाव पारेको कुरा साधारण अवलोकनद्वारा थाहा लाग्दछ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा देखा पर्ने विविधताका कारण के हुन सक्छन् ? के सिक्किमका सबै क्षेत्रमा छरिएर बसेका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार एकै किसिमको छ ? यदि छैन भने त्यसका सम्भावित कारणहरू के के हुन् त ? सिक्किमका

लेप्चाहरू इसाई धर्मको प्रभावमा आउँदा के उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा प्रभाव परेन होला ? यसै गरी लेप्चाइतर भाषाभाषीहरूको सम्पर्कले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर आएन होला ? आधुनिक शिक्षा र नवीन वैज्ञानिक विकासका कारणले मानिसका दैनन्दिन जीवनमा ठुलो परिवर्तन आएकै छ- यी कुराहरू पनि लेप्चाहरूका भाषिक व्यवहारका पछि कारण हुन सक्लान् ? आफ्नो क्षेत्रबाट बाहिर सहर-बजार जाँदा, सरकारी कामकाजको निर्वाह गर्दा, बाहिरबाट आउने अन्यान्य भाषाभाषीहरूसँग अन्तरक्रिया गर्दा इत्यादि अवसरमा आफ्नो कुरा बुझाउन सक्दो प्रयास गर्नु मान्छेको स्वाभाविक भाषिक आचरण देखिन्छ। सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा उपर्युल्लिखित कुराहरूले कस्तो प्रभाव पारे हुनन् ? यसरी नै वर्गभेद, लिङ्गभेद आदिका कारण अनि विभिन्न समय र स्थितिअनुरूपका भाषिक व्यवहार सधैं एकैनासे हुन्छन् ? यस्ता कतिपय समस्याहरूको समाधानमा विभिन्न सम्भावना रहेका हुन सक्छन्। यिनै सम्भावनाहरूलाई समाउँदै धार्मिक, सामाजिक, भाषिक साथै वर्गगत, वयगत, लिङ्गगत तथा आयस्रोत आदि कुराका आधारमा यस शोधकार्यको प्राप्ति सङ्केत गर्ने प्रयास गरिएकोछ।

१.७ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

सिक्किम अनि दार्जिलिङ पहाडका आदिम जनजाति भनी चिनिएका लेप्चाहरूका जीवन संस्कृति, इतिहास, धर्म, भाषा अनि अन्य कतिपय पक्षबारे प्रशस्तै अध्ययन भएको थाहा लाग्छ। युरोपीय अनि भारतीय मूलका मानवशास्त्री, समाजशास्त्री, इतिहासकार तथा भाषावैज्ञानिकहरूले लेप्चा जाति अनि उनीहरूका जीवन-शैली तथा व्यवहारबारे धेरै अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइन्छ। यस अतिरिक्त लगभग एक दर्जन जति लेप्चा विद्वान् अनि लेखकहरूले समेत आफ्नो जाति, संस्कृति, इतिहास, भाषा आदिबारे प्रकाश पारेका छन्। यस कार्य गर्नुभन्दा अघि लेप्चा जाति अनि भाषाबारे भएका अध्ययनहरूको सर्वेक्षणद्वारा के थाहा लाग्दछ भने उनीहरू सिक्किमका मूल बासिन्दा अनि आदिम जाति हुन्। लगभग सबै अध्ययनहरूले उनीहरूको भाषा पनि यस क्षेत्रमा व्यवहार हुने एउटा प्राचीन भाषा हो भन्ने कुराको स्पष्ट जानकारी दिएको पाइन्छ।

उनीहरूका भाषासम्बन्धी सामान्य अध्ययनहरू भएका छन् तर उनीहरूको भाषिक व्यवहारसम्बन्धी अध्ययन भएको पाइन्न, तथापि लेप्चा भाषासम्बन्धी भएका अध्ययन तथा लेप्चाहरूको सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक विषयसित सम्बद्ध अध्ययनहरूमा उनीहरूको भाषिक व्यवहारसम्बन्धी सङ्केत भने पाइन्छ।

लेप्चा जातिबारे भएका पुराना अध्ययनहरूमा उनीहरूको समाज-संस्कृति परिवेश नै धेरै प्रतिबिम्बित भएको स्पष्ट पाइन्छ। अधिको सिक्किम देश अनि आजको राज्य अनि यहाँका मूल जाति लेप्चाहरूबारे अध्ययनको सिसिला प्रथमतः युरोपीय लेखकहरूबाट नै सुरु भएको पाइन्छ। यी लेखकहरूमध्ये डेसिडेरी एस जे, ए क्याम्पबेल, जे डि हर्बर्ट, जोसेफ डाल्टन हुकर, विलियम विल्सन् हन्टर, एडवर्ड टि डाल्टन, वाइ एच होजसन, जी वी मेनवरिड, अल्वर्ट ग्रुनवेडेल, हर्वटहोप रिस्ले, लरेन्स अस्टिन वाडेल, आर जे मिन्ने, फ्लोरेन्स डोनाल्ड्सन्, जन कल्ड् ह्विट, सी डी बिहेवर स्ट्रक्स, जर्ज ए ग्रियर्सन, जे डब्ल्यु एडगर, रिचर्ड टेम्पल, कोलमन मकोले, फ्लेचर विलसन डेविड, रेने-वोन-नेभेस्की, हर्मन मथियस, ज्योफ्री गोरर, जन मरिस, सिगर हाफदन, एलिस केनडल, पर्सी ब्राउन, पि फ्रान्सेस्को मेले, डेविड म्याकडोनल्ड, केरी लिटल, आर के स्प्रिग, सल मुल्लड, एलेक्स मेक्के, एन्ड्रु डफ, जन एस्टन, लड रोनाल्डसन, डग्लस डब्ल्यु फ्रेसफिल्ड आदिका कार्य विशेष उल्लेखनीय छन्।

सिक्किम र यहाँका पुराना बासिन्दा लेप्चाबारे पहिलो जानकारी प्रकाशित गराउने व्यक्ति डेसिडेरी एस जे हुन्। उनले तिब्बतको एउटा राज्य त्रिमेजोड (सिक्किम)-को प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् भनी सेगर हाफदानले आफ्नो कृति *दि लेप्चाज्* (सन् १९६७)-मा उल्लेख गरेका छन्। यसका साथै भारतमा अङ्ग्रेज साम्राज्यको विस्तारसँगै सिक्किम र त्यस क्षेत्रमा बस्ने जातिबारे अध्ययन गर्ने क्रम सुरु भएको थाहा लाग्छ। जी पी सिंह (सन् १९९०)-अनुसार लेप्चा जातिको भाषा एउटा प्राचीन भाषा हो र यसको आफ्नै प्राचीन लिपि थियो जसलाई पछिबाट सिक्किमका तेस्रो महाराजा छदोर नामग्यालको समयमा परिवर्तित गरियो।

जे डी हर्बर्टको *पार्टिकुलर्स अन्ड् भिजिट टु द सिक्किम हिल्स* (सन् १८३०) नै पहिलो लेख हो जसले सिक्किम र यहाँका बासिन्दाहरूको जानकारी शैक्षिक तथा बौद्धिक समाजसम्म पुऱ्यायो। यसको लगभग एक दशकपछि क्याप्टन ए क्याम्पबेलले भारतीय हिमाली क्षेत्रहरूको भ्रमण गरे। फलस्वरूप उनले धारावाहिक रूपमा लेख प्रकाशित गरे जसमध्ये *नोट अन् दि लेप्चाज् अन् सिक्किम विद अ भोकावुलरी अन् देयर ल्याङ्गवेज* (सन् १८४०) ए *जर्नल अन् अ ट्रिप्ट टु सिक्किम* (सन् १८४९) *डायरी अन् जर्नी थ्रु सिक्किम टु दि फ्रन्टियर्स अन् टिबेट* (सन् १८५२) विशेष उल्लेख्य छन्। आफ्ना लेखहरूमा उनले यी क्षेत्रहरूको भौगोलिक स्थिति र त्यहाँ रहेका लेप्चाहरूको संस्कृति-सभ्यता आदिबारे चर्चा गरेका छन्। क्याम्पबेलले लेप्चाहरूका घरज्वाइँ बस्ने चलन यहुदीहरूमा झैं मिल्दोजुल्दो रहेको उल्लेख गरेका छन् साथै लेप्चाहरूको लिम्बू अनि भोटियाहरूसित वैवाहिक सम्बन्ध रहिआएको कुरा बताएका

छन्। क्याम्पबेलको उक्त अध्ययनले जातीय अन्तर्मिश्रण सिक्किम अनि लेप्चा समाजमा धेरै अधिदेखि रहिआएको स्पष्ट पार्दछ। समाजमा रहेको त्यस किसिमको जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रणले एकातिर सिक्किमको बहुल भाषिक भूगोललाई प्रमाणित गर्दछ भने अर्कातिर त्यस स्थितिले लेप्चा भाषा र उनीहरूको भाषिक व्यवहारलाई पनि कुनै न कुनै रूपमा प्रभाव पारेको सङ्केत गर्दछ। त्यस किसिमको सामाजिक संरचनाले सम्भवतः तत्कालीन सिक्किममा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ। भाषा तथा भाषिक व्यवहारबारे प्रत्यक्ष रूपमा क्याम्पबेलले केही नभनेका भए पनि यस किसिमका पर्यावेक्षणले त्यसताक लेप्चा भाषाको स्थिति कस्तो थियो भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सहयोग पुऱ्याएको मान्न सकिन्छ।

लेप्चाहरू सिक्किमका आदिवासी हुन् अनि उनीहरूमा विगत तीन-चार शताब्दी अधिसम्म पनि आदिम प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा रहेको कुराको उल्लेख पनि अध्ययनहरूबाट थाहा लाग्छ। बहुसङ्ख्यामा उनीहरू आफ्नै समाजभित्र सीमित थिए अनि आफ्नै परिवार तथा गोष्ठी विशेषका व्यक्तिहरूसित मात्र उनीहरूको सम्पर्क रहन्थ्यो। आधुनिक शिक्षा तथा सभ्यतादेखि टाढा रहेकाले अन्य जाति तथा भाषाभाषीहरूसित भेट हुँदा डराउने, भाग्ने जस्ता स्वभाव उनीहरूमा रहेको कुरा थुप्रै युरोपीय मानवशास्त्रीहरूको सर्वेक्षण र अध्ययनका प्रसङ्गहरूबाट थाहा लाग्छ। लेप्चाहरू यसरी पछिसम्म आफ्नै समाजभित्र मात्र सीमित रहेका कारणले एकभाषी थिए। पशु धर्मावलम्बी लेप्चाहरूमा पछि गएर बौद्ध, हिन्दू तथा इसाई धर्मको अनि तिब्बती तथा नेपाली संस्कृतिको प्रभाव पर्न गयो।

सन् १६४२ मा सिक्किममा नामग्याल वंशको शासन सुरु भयो। प्रथम राजा फुन्सोक नामग्यालको शासन कालको स्थापना (सन् १६४२) देखि नै सिक्किममा तिब्बती संस्कृति तथा बौद्ध धर्मको प्रभाव पर्न थालेको बुझिन्छ। लामावादको प्रभावमा परेर लेप्चाहरूले पनि आफ्नो सनातनी परम्परा र संस्कारलाई छोडेर बौद्ध धर्म ग्रहण गरेको कुरा ऐतिहासिक तथा मानवीकि अध्ययनहरूबाट थाहा लाग्छ। वस्तुतः नयाँ परिवेशले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याएको हुन सक्छ। *हिमालयन भिलेज* (ज्योफ्री गोरर, दो सं १९६७), *द लेप्चाज्*, (सेगर हाफदान, १९६७), *लेप्चा माई भ्यानिसिड ट्राइब* (फोनिड, १९८७) आदि कृतिहरूमा उल्लेख भएअनुसार कतिपय स्थितिमा लेप्चाहरूले बाध्यतावश बौद्ध तथा अन्य धर्म ग्रहण गरेको थाहा पाइन्छ। यसका साथै उनीहरू नेपालीहरूको धर्म तथा संस्कृति अनि इसाई धर्मबाट पनि प्रभावित भए। ज्योफ्री गोररको *हिमालयन भिलेज*मा जङ्गुका लेप्चाहरूले नेपाली जातिमा रहेको

बिजुवा/झाँक्रीको मुन्धुम प्रथालाई अँगालेको कुराको उल्लेख पाइन्छ। यसरी सिक्किमका लेप्चाहरूमा नेपाली संस्कृति अनि भाषाको व्यापक प्रभाव पर्न गएको कुरा स्पष्ट हुँदछ। वास्तवमा पछिबाट सिक्किममा प्रवेश गर्नेहरू विकसित, सभ्य तथा शिक्षित थिए र तिनीहरूको उपस्थितिमाझ सम्भवतः सिक्किमका लेप्चाहरूले आफैलाई अविकसित पाए। फलस्वरूप उनीहरू नौलो सभ्यतातर्फ आकृष्ट बने। यस्ता स्थितिहरूले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्तर ल्याएको कुराप्रति अध्ययनगत सम्भावना राख्न सकिन्छ।

क्याम्पबेलपछि युरोपका वनस्पतिविज्ञ जे डी हुकरले सिक्किम तथा दार्जिलिङ पहाडको सर्वेक्षण गरी *द हिमालयन जर्नल* भाग १ अनि २ (सन् १८५४) प्रकाशित गरे। अनुसन्धानमा आधारित यस पुस्तकमा हुकरले लेप्चाहरूको भौगोलिक अवस्थितिवारे चर्चा गरेका छन्। उनी लेख्छन्- लेप्चाहरूले पूर्वी नेपालको ठुलो भूभाग अनि पश्चिम तम्बर र अझ अघि अरूण नदीसम्म आफ्नो राज्य फैलाएका थिए। यस भनाइबाट लेप्चाहरू धेरै अघिदेखि नै नेपालका पूर्वी पहाडी भेकसित चिर-परिचित थिए र उनीहरूको त्यहाँका मानिसहरूसित कुनै न कुनै किसिमको सम्पर्क रहेको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुँदछ। अतः त्यस समयदेखि नै लेप्चाहरूको भाषिक सम्पर्क ती अन्य क्षेत्रका जातिहरूसित पनि रहेकै थियो र उनीहरूमा भाषिक स्वभावगत विविधता सम्भवतः थियो नै भन्ने कुरा जान्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त सिक्किमका लेप्चाहरूको सम्पर्क गोर्खाहरूसित पनि रह्यो। ऐतिहासिक अध्ययनअनुसार लेप्चाहरूले सन् १७८८-८९ मा सिक्किममा भएको गोर्खा आक्रमणमा धेरै ज्यानमालको क्षति बेहोर्नु परेको थियो।

होजसनले सन् १८४७ मा लेप्चाहरूबारे *अन द एबोरिजिन्स् अव् हिमालय* नामक पुस्तक तयार गरे जसअन्तर्गत लेप्चा जातिको स्थानीयताको इतिहास अनि संस्कृति र भाषासम्बन्धी सक्षिप्त चर्चा पाइन्छ। यसपछि उन्नाईसौँ शताब्दीको मध्यतिर विद्वान्हरू भारतीय भाषाहरूको अध्ययनतिर अग्रसर भएको थाहा पाइन्छ। क्याम्पबेलले सुरु गरेको परम्परालाई अनुसरण गर्दै बिम्सले १८६८ मा लेप्चा अड्क र सङ्ख्याको स्रोत प्रस्तुत गरेको थाहा लाग्छ। सन् १८७२ मा इ टी डाल्टनले उनको लेख *डिस्क्रिप्टिभ इथनोलोजी अव् बेङ्गल* मा लेप्चा जातिसम्बन्धी चर्चा गरेको थाहा पाइन्छ।

हुकरपछि एडवर्ड टी डाल्टनले आफ्नो पुस्तक *अ डेस्क्रिप्टिभ एथनलजी अव् बेङ्गल* (सन् १८७२) अनि विल्यम विल्सन हन्टरले आफ्नो पुस्तक *अ स्टाटिस्टिकल अकाउन्ट अव् बेङ्गल* (सन् १८७६)-मा लेप्चाहरूलाई सिक्किम दार्जिलिङका पुराना मानिसका रूपमा चिनाएका छन् साथै

उनीहरूलाई एकान्तबासी पनि भनेका छन्। यस भनाइबाट लेप्चाहरू धेरैजसो स्थितिमा आफ्नो समूहबाट भिन्न भएर बस्ने गर्दैन थिए भन्ने आशय प्रकट हुँदछ। हुन त धेरै अधिदेखि नै अन्य एक-दुई जात-जातिहरूसित मिसिएर बसेका, विवाहवारी समेत गरेका लेप्चाहरूको व्यवहारिक एवम् भाषिक सम्पर्क नभएको मान्न सकिन्न तथापि उनीहरू धेरैजसो आधुनिक सभ्यताको कोलाहलबाट केही टाढा प्रकृतिसम्मुख नै बाँच्न रमाउने स्वभावका थिए भन्ने कुरा पनि त्यतिकै स्पष्ट अनि स्थापित छ।

यसैबिच ज्ञान-विज्ञानको दिशामा युरोपमा भएको विकासका कारणले अङ्ग्रेजहरूका प्रभावमा भारतमा शिक्षाको प्रचार-प्रसार सुरु भयो जसको अप्रत्यक्ष प्रभाव यहाँका लेप्चा जातिमा पनि पर्न गएको कुरालाई नकार्न सकिन्न। अङ्ग्रेजी साम्राज्यको छहारीमुनि इसाई धर्म प्रचारकहरूद्वारा आफ्नो धर्म प्रचार गर्ने क्रममा सिक्किमका लेप्चाहरूका निमित्त पनि स्कुलहरूको स्थापना गरिएको थाहा लाग्छ। लेप्चाहरूको भाषा तथा संस्कृतिप्रति विशेष चासो देखाइ थुप्रै जागरूक कार्यहरू पनि मिसनेरीहरूद्वारा भएको पाइन्छ। यसै समय धेरै लेप्चाहरूले इसाई धर्म पनि अँगालेको कुरा विविध अध्ययनहरूले पुष्टि गरेको छ। यसै क्रममा सिक्किमका लेप्चाहरूको अन्यान्य जाति तथा भाषाभाषीहरूसँग सम्पर्क बढ्दै गयो। अङ्ग्रेजी शिक्षाका कारणले नवीन चेतनाको विकास, धार्मिक तथा सांस्कृतिक धारणामा आएको परिवर्तन, सामाजिक मान्यता तथा व्यवहारमा आएको परिवर्तन अनि भाषाहरूको ज्ञान इत्यादिका कारण लेप्चाहरूले विस्तारै अन्य धर्म, भाषा, संस्कृतिहरूको प्रभाव ग्रहण गर्न थाले। यस प्रकार अन्य भाषाहरूको प्रभाव पनि उनीहरूमा पर्न गएकाले उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा ठुलो अन्तर आएको अनुमान सहजै लगाउन सकिन्छ।

लेप्चाहरूको भाषा अनि भाषिक स्थितिको राम्रो अध्ययन जेनरल जी बी मेनवरिडले गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषाको पहिलो व्याकरणको रचना पनि गरे। सन् १८७६ मा प्रकाशित मेनवरिडको ग्राम *अव् दि रोड (लेप्चा) ल्याङ्ग्वेज एज इट एकजस्ट इन दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम* धेरै चर्चित किताब हो। यो लेप्चा भाषाको अनि त्यसको संरचना र व्याकरणिक कोटीको वर्णन-अध्ययन गर्ने मुख्य अभिप्राय राखेर लेखिएको किताब हो। तथापि यसको भूमिकामा लेप्चा जातिको इतिहास, धर्म अनि भाषासम्बन्धी धेरै महत्त्वपूर्ण कुराहरू राखिएका छन्। मेनवरिडको मतअनुसार सिक्किम दार्जिलिङको ठुलो भूभागमा सम्पर्क भाषाका रूपमा रहदै आएको लेप्चा भाषा अलेप्चा जस्तै तिब्बती, भोटिया, नेपाली तथा युरोपीयहरूले पनि व्यवहार गर्ने गर्थे। यो भाषा व्यापार तथा अङ्ग्रेजी न्यायलय र प्रशासनमा समेत व्यवहार गरिन्थ्यो

साथै विभिन्न सरकारी दस्तावेज अनि महत्त्वपूर्ण रेकर्ड जस्ता कुराहरू पनि यस भाषाका माध्यम विस्तारित हुने गर्दथे। मेनवारिडको मतअनुसार लेप्चा भाषा ग्रिक, हिब्रु र संस्कृत जतिकै पुरानो भए तापनि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी प्रशासन सुरु भए यता यो भाषा किनारीकृत बन्यो। सन् १८७६ मा प्रकाशित जेनरल जी बी मेनवारिडको *ग्रामर अन्ड दि रोड (लेप्चा) ल्याङ्ग्वेज एन्ड इट एक्जिस्ट इन दि दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम*, जसलाई १८९८ मा ए ग्रुनवेडेलले संशोधित र परिवर्धित रूपमा प्रकाशित गरे, लाई लेप्चाहरूसम्बन्धी गरिएको एउटा सशक्त कार्य स्वीकार गरिएको छ। धेरै वर्षसम्म कालेबुङ, सिक्किम तथा यसका छेउछाउमा लेप्चाहरूलाई पढाउने काममा समर्पित रहेका मेनवारिडले लेप्चाहरूलाई प्राचीन जाति अनि उनीहरूको भाषालाई प्रागैतिहासिक भाषा भनी उक्त कृतिमा उल्लेख गरेका छन्। १४० पृष्ठको उक्त कृतिमा लेप्चा भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ। धेरै लेप्चा वाक्यहरू समावेश गरिएकाले यस कार्यको महत्त्व र उपयोगिता पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका छन्। सिक्किममा भोटियाहरूको आगमन अनि पछि अङ्ग्रेजको दार्जिलिङ आगमनले लेप्चा भाषा वा रोडअरिड धेरै किनारीकृत भयो भन्ने मत मेनवारिडको रहेको पाइन्छ। प्रशासनले तिब्बती भाषालाई सिक्किमको राष्ट्रभाषा बनाएकाले अनि अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङमा समेत हिन्दूस्तानी भाषालाई सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित गरेकाले लेप्चा भाषाको प्रसार-प्रचार र व्यवहार पातलिएको हो भन्ने मत मेनवारिडले यस पुस्तकमा व्यक्त गरेका छन्।

सन् १८९२ मा ए ग्रुनवेडेलको *ए रोड इङ्लिस ग्रामर* प्रकाशित भएको थाहा लाग्छ जसमा धेरै लेप्चा शब्दहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको कुरालाई विद्वान्हरूले सकारेका छन्। मेनवारिडको ग्रामरपछि लेप्चा जाति अनि उनीहरूको समाज, संस्कृति र भाषा आदिबारे अध्ययन गरिएको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति हो हर्वट होप रिस्लेको *गेजेटेयर अन्ड सिक्किम* जो सन् १८९४ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पाइन्छ। रिस्लेको प्रस्तुत पुस्तक नै सिक्किमको भौगोलिक संरचना, यहाँको जनसङ्ख्या, जाति, व्यवसाय तथा इतिहास जस्ता विविध पक्षको तथ्यपरक अध्ययन गरिएको पहिलो पुस्तक हो। उक्त दस्तावेजमा सिक्किमको वनस्पति, कृषि, कानून, स्थानीय जात-जाति आदिबारे पनि अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यस ग्रन्थको *दि हिस्ट्री अन्ड सिक्किम एन्ड इट्स रुलर* (पृ ५-३८) र *लामाङ्गम इन् सिक्किम* (पृ २४१-३९२) यी दुईवटा अध्यायमा सिक्किमका जनजातिहरूको अध्ययन प्रस्तुत गर्ने क्रममा लेप्चा जाति तथा उनीहरूका संस्कृति, धर्म तथा राजदरबारसित उनीहरूको सम्पर्क आदिबारे पनि सान्दर्भिक तथ्य र

सूचना प्रस्तुत गरिएको छ। गेजेटेयर अर्वा सिक्किममा रिस्लेले सिक्किमको इतिहास, नामग्याल वंशको शासन, महत्त्वपूर्ण राजनैतिक घटना, काजी प्रथा आदिबारे चर्चा गरेका छन्। उनले लेप्चा जातिलाई सिक्किमका प्राचीन बासिन्दा मानेका छन् अनि यिनीहरू खम्बा र रोङ गरी दुई थरिमा विभाजित छन् भने मत व्यक्त गरेका छन्। उनका मतमा खम्बा लेप्चाहरू तिब्बतको खाम प्रान्तबाट सिक्किम पसेका हुन् भने रोङ-हरू सिक्किमका प्राचीन बासिन्दा हुन्। लेप्चाहरूबारे रहेको खाम्बा र रोङको वर्गीकरण विषयबारे रिस्ले क्याम्पबेलको अध्ययनद्वारा प्रभावित देखिन्छन्। क्याम्पबेल तथा रिस्ले दुवैले लेप्चा भनेर चिनाएका खाम्बाहरू वास्तवमा तिब्बतको खाम उपत्याकाका लोपोहरू हुन् जो लगभग १२-१३ औं शताब्दीतिर सिक्किम आइ बसोबास गरेका हुन्। उनीहरूलाई नै पछिबाट भोटिया पनि भनेर चिन्न थालियो भने कुरा केही अध्ययनहरूले बताएका छन्। रिस्लेको गेजेटेयरमा लेप्चाहरूको भाषा वा उनीहरूको भाषिक स्थितिबारे विशेष रूपले चर्चा भएको पाइन्छ। तथापि तिब्बती लामाहरूले लेप्चाहरूलाई धर्म परिवर्तन गराई लामावादी धार्मिक आस्था मान्न बाध्य गराए अनि धर्म परिवर्तनसँगै उनीहरूको जीवन-शैलीमा व्यापक प्रभाव पऱ्यो भने मत उनले व्यक्त गरेका छन्। उनको यस अध्ययनले धर्म परिवर्तनका कारण लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारमा कुनै न कुनै किसिमको अन्तर आएको हुन सक्ने सम्भावनालाई व्यक्त गरेको मान्न सकिन्छ। सिक्किम अनि दार्जिलिङका लेप्चाहरूबारे अध्ययन गर्ने अर्का युरोपेली विद्वान् लरेन्स् अस्टिन वाडेल हुन्। उनको *द प्लेस एन्ड रिभर नेम्स् अर्वा दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम* (सन् १८९१) र *अमड द हिमालायाज* (सन् १८९९) यी दुईवटा अध्ययनहरूमा लेप्चा जाति र उनीहरूको भाषाबारे प्रकाश पारिएको छ। वाडेलको लेख 'द प्लेस एन्ड रिभर नेम्स् अर्वा दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एन्ड सिक्किम' -मा सिक्किम दार्जिलिङ तथा पूर्वी नेपाल अनि भूटानका केही भूभाग तथा खोला नालाका नाम सबैजसो लेप्चा रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। उनको मतअनुसार यी ठाउँका पुराना नाम तथा यी क्षेत्रका खोला नालाको नामको व्युत्पत्तिगत अर्थको अध्ययन गर्दा यी सबै नामहरू लेप्चा नै रहेको थाहा लाग्छ। वास्तवमा स्थान नामको अध्ययनलाई भाषिक तथा ऐतिहासिक रूपले महत्त्वपूर्ण अध्ययन मान्न सकिन्छ। यस अध्ययनले लेप्चा भाषा तथा लेप्चा भाषामा नाम व्युत्पादन प्रक्रियाबारे प्रकाश पारेको छ; सँगै लेप्चा भाषाको नामपदको व्युत्पत्ति पनि केलाइएकाले यसलाई उक्त दिशामा एउटा राम्रो अध्ययन मान्नु पर्ने देखिन्छ। यसरी नै वाडेलले *अमड द हिमालायाज* (सन् १८९१)-

मा लेप्चा जातिको परम्परा, इतिहास आदिबारे प्रकाश पारेका छन्। उनले आफ्नो किताबमा लेप्चा जाति अनि उनीहरूको परम्परागत संस्कार, संस्कृति भाषा-साहित्य मासिँदै गएको चर्चा गरेका छन्।

यसरी नै सन् १८९९ मा एल ए वाडेलले *द लेप्जाज् अर रोड एन्ड देयर सड* शीर्षकको एउटा लेख प्रकाश गरेको थाहा पाइन्छ, जसमा नौवटा लेप्चा गीतहरू समावेश छन्। यसलाई नै लेप्चा गीतहरूको पहिलो प्रकाशित सङ्ग्रह मानिएको छ। लेप्चा जातिको जीवन-शैली र समाजबारे अध्ययन गर्ने अर्का युरोपीय मानवशास्त्री हुन् अलवर्ट ग्रुन्वेडेल। यिनले पनि लेप्चा भाषाको अध्ययनमा धेरै योगदान पुऱ्याएका छन्। *डिक्सेरी अव् द लेप्चा ल्याङ्गवेज* (लेप्चा भाषाको शब्दकोश) यिनको मुख्य कार्य हो। अघि जी बी मेनवरिडले अधुरो छोडेका यस शब्दकोश निर्माण गर्ने परियोजनालाई ग्रुन्वेडेलले पूरा गरी (मेन्वारिडको नामलाई पनि यिनले सह-सम्पादकका रूपमा समावेश गरेका छन्) काठमाडौँको रत्न पुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित गरे। यस शब्दकोश आजभोलि प्रयोगमा रहेको पाइन्छ तर पुराना लेप्चा पारिभाषिक शब्द, पदावलीहरू बुझ्न यो लाभकारी देखिन्छ। यसका अतिरिक्त दार्जिलिङ-सिक्किममा धेरैवटा स्थान नामहरूको अर्थ बुझ्न पनि यो कोश धेरै उपयोगी देखिन्छ।

ग्रुन्वेडेलपछि फ्लरेन्स् डोनाल्डसनले लेप्चा जातिबारे अध्ययन प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। सन् १९०० मा प्रकाशित उनको पुस्तक *लेप्चा ल्यान्ड अर सिक्स् विक्स् इन द सिक्किम हिमालायमा* उनले लेप्चा जातिहरू अन्य पहाडी जातिको अतिक्रमणका कारण सांस्कृतिक भाषिक रूपले मासिँदै गएको मत प्रस्तुत गरेकी छन्। उनको भनाइअनुसार लेप्चा जातिको सम्पूर्ण सांस्कृतिक एवम् भाषिक धरोहर पछिबाट आउने जाति र विशेष गरेर भोटियाहरूले पूर्ण रूपले मासिँदिएका हुन्।

जन क्लड ह्याइटको किताब *सिक्किम एन्ड भूटान ट्युयान्टी वान घिस अन् द नर्थ इस्ट फन्ट्रियर* (सन् १८८७-१९०८)-लाई सिक्किमको समाज, राजनीति र इतिहासको एउटा राम्रो अध्ययन मान्न सकिन्छ। सन् १८८७ देखि सन् १९०८ सम्मको अवधि मा क्लड ह्याइट सिक्किमका राजनैतिक अधिकारी थिए र यिनले त्यस समय सिक्किमको प्रशासनिक कार्यको रेखदेख गरेको थिए। केही इतिहासकारहरूको मतअनुसार सिक्किममा नेपालीहरूको बसोबासलाई यिनले विशेष प्रोत्साहन गरेका थिए। यिनको उक्त पुस्तकमा भनिएअनुसार लेप्चाहरू सिक्किमका पुराना बासिन्दा हुन्। लेप्चाहरूबारे क्लड ह्याइटको अध्ययन अरू भन्दा केही भिन्न किसिमको रहेको छ। यिनको मतअनुसार लेप्चाहरू यहाँका पुराना बासिन्दा भए तापनि यिनीहरू सिक्किमकै भूभाग वा कञ्चनजङ्घा फेदीमा सृष्टि भएका वा तिब्बत वा

अन्य पहाडी भेगबाट यहाँ आएका होइनन्। यिनीहरू पूर्व दिशाको असम र उत्तरी बर्माका पहाडी अञ्चलबाट सिक्किम आएका हुन्। यिनले लेप्चाहरूको कद र रूपरङ्ग यहुदीहरूसित मिल्दोजुल्दो रहेको उल्लेख गरेका छन्। यिनले लेप्चा भाषालाई भोटबर्मेली भाषाभन्दा भिन्न, छुट्टै विशेषता भएको भाषा मानेका छन्। अर्का अध्येता सी डी विहेवर स्टक्सले लेप्चाहरूको लोकवार्ताको अध्ययन गर्ने कार्य गरेकी छन्। लेप्चा मिथ तथा लोककथाहरूको सङ्कलन गरी यिनले *फोकलोर एन्ड कस्टम्ज अन्ड दि लाप्चाज अन्ड सिक्किम* नामक पुस्तक सन् १९२५ मा प्रकाशित गरिन्। लेप्चा सृष्टि कथा, मिथ तथा स्थान नामसित सम्बन्धित धेरै लोककथा यसमा समावेश गरिएको पाइन्छ। यसमा लेप्चाहरूका पारिवारिक साइनो बुझाउने शब्दहरूको तालिका पनि समावेश गरिएको पाइन्छ। यद्यपि लेप्चा भाषाका बारेमा भने यसमा कुनै अध्ययन समावेश रहेको पाइँदैन।

जे डब्ल्यु एड्गरले सन् १८७३ मा सिक्किम भएर तिब्बतको सिमानासम्म अध्ययन भ्रमण गरेका थिए। त्यही भ्रमणका आधारमा यिनले *रिपोर्ट अन अ भिजिट टु सिक्किम एन्ड द थिबेटेन फ्रन्टियर* नामक पुस्तक लेखे जसमा लेप्चा जाति अनि उनीहरूको बसोबास र गाउँ-घरहरूको उल्लेख समावेश रहेको पाइन्छ।

लेप्चा जाति तथा उनीहरूको समाज, संस्कृति र जीवन-शैलीबारे विशद अध्ययन गर्ने युरोपीय अध्येता मध्ये रेने वेन नेवेस्की वोजकोविज एकजना हुन्। *एन्सियन्ट फ्युनरल सेरेमनिज अन्ड द लेप्चाज* (सन् १९५२) *द युज अन्ड थ्रेड प्रोसेस इन् लेप्चा लामाइस्ट सेरेमनिज* (सन् १९५१) *हन्टिड एन्ड फिसिड अमड द लेप्चाज* (सन् १९५३) र *वेयर गड्सज आर माउन्टेन-श्री इयर्स अमड द पिपल अन्ड हिमालायज* (सन् १९५६) (माइकल बुलकद्वारा जर्मनीबाट अङ्ग्रेजीमा अनूदित) आदि कृतिहरूमा नेवेस्कीले लेप्चाहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। यिनले टिस्टा रङ्गितबारे रहेको प्रचलित लोककथाको विवरण दिएर सिक्किमको प्राचीन लेप्चा समाजलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन्। नेवेस्कीले *एन्सियन्ट फ्युनरल सेरेमनिज अन्ड दि लेप्चाज*मा लेप्चाहरूले तिब्बती लामाहरूको आगमन अघि वा लामावादलाई अँगाल्न अघि मृतकको शरीरलाई दफनाउने गर्थे भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन्। वास्तवमा सिक्किममा तिब्बती लामावादको आगमनले लेप्चाहरूलाई त्यस धार्मिक आस्थामा परिणत गरायो, फलस्वरूप शवलाई जलाउने अनि मृत्यु संस्कार लामाद्वारा गरिने प्रथा चलन थाल्यो। अघि यो संस्कार विधि लेप्चा मुनूद्वारा गरिन्थ्यो भन्ने मत नेवेस्कीले प्रस्तुत गरेका छन्। नेवेस्कीले लेप्चाहरूको भाषाबारे उस्तो विवरण नदिएका

भए तापनि उनीहरूको संस्कारमा आएको कर्मकाण्डीय परिवर्तनको प्रसङ्गबाट के चाल पाइन्छ भने १७-१८ औं शताब्दी यता सिक्किममा लेप्चा वैद्य र पुरोहित बुडथिङ र मुन्हरूको प्रभाव विस्तारै घट्दै गयो। जन्म अनि मृत्यु संस्कार बौद्ध लामाहरूद्वारा गरिने चलन सुरु भएकाले यस्ता सामाजिक संस्कारगत परिवेशमा लेप्चा भाषाको प्रचलन घट्दै गएको थाहा लाग्दछ। तिब्बती भाषाको बढ्दो प्रभावका कारण लेप्चा भाषाको परिवेश खुम्चिन थालेको हो भन्ने गौण सङ्केत यस्ता लेखादिमा पाउन सकिन्छ।

१९०९ मा प्रकाशित जी ए ग्रियर्सनको *द लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्ड इन्डियालाई* भारतीय भाषाहरूको अध्ययनका क्षेत्रमा एउटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ। उक्त सर्वेक्षणको भाग-३ को अंश १ मा लेप्चा भाषासम्बन्धी एउटा अध्याय छ जसमा उनले लेप्चा भाषालाई वर्गीकरणका आधारमा भोटबर्मेली परिवारको असार्वनामिक भाषा मानेका छन्। लेप्चा भाषाको नमुनाका साथै शब्द र वाक्यांशको तुलनात्मक तालिका पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

१९३७ मा प्रसिद्ध पत्रकार तथा मानववैज्ञानिक ज्योफ्री गोररले कर्नल मोरिसका साथमा सिक्किमको जङ्गुअन्तर्गत लिङ्थेममा तीन महिना बसेर लेप्चा जातिबारे विशद् अध्ययन गरे। फलस्वरूप लेप्चा जातिसम्बन्धी दुईवटा महत्त्वपूर्ण कृति प्रकाशित भयो। गोररले *हिमालयन भिलेज* (सन् १९३८) र मोरिसले *लिविङ विद दि लेप्चाज* (सन् १९३८) प्रकाशित गरे। गोररले लेप्चाहरूको समाज, संस्कृति, जीवन, खान-पान, रीतिरिवाज, परम्परागत धर्म मुन् बुडथिङ प्रथा आदिको अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। उनको पुस्तक *हिमालयन भिलेज* सन् १९३८ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनको यही पुस्तक केही परिमार्जित रूपमा 'दि लेप्चाज अन्ड सिक्किम' (सन् १९९६) शीर्षकमा प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनले आफ्ना पुस्तकमा लेप्चा जातिलाई जनसङ्ख्यागत, भाषिक अनि सांस्कृतिक रूपले हराउँदै गएको जाति मानेका छन्। गोररले सिक्किमको जङ्गुमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूको भाषिक परिवेशबारे थोरै चर्चा गरेका छन्। तथापि उनको यस अध्ययन त्यस समयको लेप्चा भाषिक परिवेशलाई बुझ्न सहयोगी रहेको पाइन्छ। उनको मतअनुसार लेप्चा समाजमा आर्थिक रूपले सम्पन्न हुनका लागि भाषिक दक्षतालाई एउटा महत्त्वपूर्ण योगता मानिन्थ्यो। भाषाको राम्रो ज्ञान भएकाहरूलाई सामाजिक प्रतिष्ठाका दृष्टिले हेरिने गरिन्थ्यो अनि राम्रो बोल्ने व्यक्तिको धेरै महत्त्व र माग रहने गर्दथ्यो। गोरर लेख्छन्- समृद्ध शब्दभण्डार भएका अनि लोककथा जान्ने मानिसहरूलाई राम्रो भाषा-ज्ञान भएका व्यक्ति मान्ने गरिन्थ्यो। उनले जङ्गुमा थोरै लेप्चाहरूले मात्र आदरार्थी प्रयोग गर्ने गरेको र लेप्चा भाषामा भएका आदरार्थी प्रयोगहरू सबै नै तिब्बती

भाषाबाट पैँचो लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। लेप्चा भाषामा उखान-तुक्का र पालसी भाषाको राम्रो प्रयोग हुने गरेको प्रसङ्ग पनि गोररले प्रस्तुत गरेका छन्। साइनोबोधक शब्द सूची, केही लेप्चा लोक कथा आदिको सङ्कलन गोररले पनि गरेका छन्। लेप्चा भाषासम्बन्धी छोटो टिप्पणी पनि पुस्तकको अन्तमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। आफ्नो अध्ययनमा गोररले लेप्चाहरूमा प्रचलित मण्डल प्रथाको पनि चर्चा गरेका छन्। गाउँका मुखियाका रूपमा रहेका मण्डलले युवायुवतीको विवाह तय गर्ने, कानुनी कार्य सञ्चालन गर्ने अनि अरूलाई आफ्ना निम्ति पारिश्रमिक विना नै काम गर्न लगाउने आदि कुराको उल्लेख गरेर गोररले अप्रत्यक्ष रूपमा लेप्चा समाजमा रहेको वर्ग भेदलाई औँल्याएका छन्, जो सम्भवतः काजी ठेकेदारको प्रभाव र निर्देशनमा पछिबाट लेप्चा समाजमा भित्रिएको हो। सामाजिक मात्र नभई घरेलु र पारिवारिक कार्यहरूमा पनि मण्डलको ठुलो भूमिका रहेकाले गर्दा नै समाजका व्यक्तिहरूले उसलाई आदर गर्ने अनि सधैं राम्रो सम्पर्कमा रहन मण्डलसित नम्र भई कुराकानी गर्ने कुराको उल्लेख पनि उक्त कृतिमा पाइन्छ। यसबाट सिक्किमका लेप्चा जातिको भाषिक व्यवहारमा वर्ग अनि स्थितिअनुरूपको भिन्नता हुन सक्ने कुराको सङ्केत पाइन्छ।

सिक्किमका लेप्चाहरूमा प्रचलित पारिवारिक र वैवाहिक नियमको चर्चा गर्दै गोररले लेप्चाहरूको एउटा संयुक्त परिवारमा साइनो बुझाउने जम्मा नौवटा शब्दहरूको अङ्ग्रेजी पर्याय ग्रान्डफादर, ग्रान्डमदर, फादर, मदर, एल्डरब्रदर, एल्डरसिस्टर, यङ्गर ब्रदर अर् सिस्टर, चाइल्ड एन्ड ग्रान्ड चाइल्ड शब्दहरूको उल्लेख गरेका छन्। पारिवारिक परिवेशमा लेप्चाहरूले यिनै नौवटा शब्दहरूद्वारा साइनो बुझाउने काम गर्दछन् भन्ने पुष्टि पाइन्छ। तर गोररको यो अध्ययन सीमित सूचनाका आधारमा गरिएको प्रतीत हुन्छ किनभने लेप्चाहरूमा साइनोबोधक शब्दहरू त्यसभन्दा धेरै रहेको पाइएको छ।

गोररसँगै उत्तर-सिक्किमको जङ्गु क्षेत्रमा लेप्चाहरूको जातीय अनि सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने अर्का युरोपीय अध्येता जन मोरिसले आफ्ना किताब *लिभिड विद द लेप्चा* (सन् १९३८) प्रकाशित गरे। यिनको यस किताबमा लेप्चाहरूको धार्मिक चाडपर्व, संस्कार आदिको चर्चा पाइन्छ। मोरिसले पनि लेप्चाहरूको परम्परागत संस्कार-धर्म तथा विधिविधान आदिमा लामावादको प्रभाव परेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनले भोटिया 'पेदिम' ले लेप्चा 'मुन्'-को ठाउँ ओगट्न थालेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। फलस्वरूप धार्मिक तथा अन्य संस्कारगत परिवेशमा लेप्चा भाषाको प्रचलन त्यति बेला देखि नै घट्दै

गएको मान्न सकिन्छ। मोरिसले *लिविड विद द लेप्चाज*मा लेप्चा जाति अनि उनीहरूमा प्रचलित टुनामुना, उनीहरूको पारिवारिक जीवन, प्रेम-प्रणय, चाडपर्व आदिमाथि पनि प्रकाश पारेका छन्।

सन् १९६७ मा प्रकाशित डेन्मार्कका मानवविज्ञानी सेगर हाफदानको किताब *दि लेप्चाज: कल्चर एन्ड रिलिजन अन्ड हिमालयन पिपल्स*लाई लेप्चा जातिबारे गरिएको एउटा राम्रो अध्ययन मान्न सकिन्छ। दुई खण्डमा प्रकाशित हाफदानको यस पुस्तकमा तिब्बतबाट भोटियाहरूको आगमनपछि सिक्किमका लेप्चाहरू भाषिक, धार्मिक अनि सांस्कृतिक रूपले किनारीकृत बनेको कुरा उल्लेख पाइन्छ। भोटियाहरूले आफ्नो साम्राज्य स्थापित गर्न लेप्चाहरूको लिखित इतिहास, साहित्य, नामथार आदि नाम सङ्ग्रह गरेर जलाइदिएको अनि उनीहरूको परम्परागत धर्मको साटो तिब्बती लामावाद विस्तार गरेको विषयबारे पनि उनले चर्चा गरेका छन्। यस प्रसङ्गबाट पनि ऐतिहासिक रूपले तिब्बती भोटिया र लामावादको आगमनसँगै लेप्चा भाषा, संस्कृति र धर्मको परिवेश खुम्चिदै गएको मान्न सकिन्छ। *हिमालयन भिलेज*मा जसरी लेप्चाहरूको जीवन शैलीको व्यापक अध्ययन भएको छ उसरी नै सेगर हाफदानको *द लेप्चाज* (सन् १९६७)-मा सिक्किमका लेप्चा जातिसम्बन्धी विस्तृत अध्ययन पाइन्छ। उनको यस कृति सिक्किमको तिडवोड गाउँको क्षेत्रीय सर्वेक्षणमा आधारित छ। गोररले झैँ हाफदानले पनि लेप्चा जातिको जीवन-शैलीबारे विशद चर्चा गरेका छन्। प्रस्तुत कृतिमा वार्षिक समारोह, गृह निर्माण तथा अन्य विविध समारोह, पहिरन, लेप्चा पात्रो, कृषि तथा कृषि पूजा, बुडथिङ, पशुपालन, सिकार अनि औजार निर्माण, सिकर्मी, डकर्मी, खानपिन, रहनसहन, गीत-सङ्गीत, खेल, यजमानी, आस्था, मान्यता, धार्मिक समारोह आदिको विशद चर्चा गरिएको छ। भाग १ र २ मा विभाजित यस कृतिको पहिलो भागमा लेप्चाहरूको जीवन शैलीका विषयमा चर्चा भएको पाइन्छ भने दोस्रोमा लेप्चाहरूका कर्म काण्डको टिप्पणीसहित स्वनिमिक प्रतिलेख प्रस्तुत गरिएको छ। हाफदानले उक्त कृतिमा सिक्किममा भएको नवीन विकाससँगै लेप्चाहरूको व्यवहारमा पनि परिवर्तन आएको कुराको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन्। हाटबजार, सौदापात, सामाजिक क्रियाकलापका आदान प्रदानद्वारा अन्यान्य भाषाभाषीहरूसितको सम्पर्कले तत्सम्बन्धी शब्दहरूको पनि प्रवेश लेप्चाहरूमा भएका हुनाले उनीहरूको भाषिक व्यवहार प्रभावित भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ। हाफदानले लेप्चाहरू उदार स्वभाव भएका, मिलनसार मानिस भनी बताएका छन्। यसो हुँदा अन्य भाषाभाषीहरूसँग उनीहरूको सम्पर्क मधुर भएको कुरा स्वाभाविक बन्छ र यसै क्रममा भाषिक ग्रहणशीलता पनि उनीहरूको स्वभावजन्य विशेषता भएको

अनुमान गर्न सकिन्छ। फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्य भाषाका शब्दहरूको प्रयोग पनि हुन थाल्यो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

यसबाहेक लेप्चा अनि उनीहरूका भाषाबारे लेखिएका केही प्रमुख कृतिहरूमा बेनेडिक पावेल के-को सेकेन्डरी इन्फिक्सेसन इन् लेप्चा (सन् १९४३), ड्रोमिन इ-को स्पेसिमेन दि तेक्स्ते लेप्त्सा (सन् १९०१), फियर एलको स्पेसिमेन दि ला लाड लेप्त्सा, क्याम्बेल जर्जको स्पेसिमेन दि ल्याङ्गेज अन् इन्डिया (सन् १८७४), ट्रिगर डेविडको दि अल्फावेट... (सन् १९५१), फाउलमेन कार्लको इलखिते गोस्चिखते ते दर स्ख्रिपत लेप्त्सा (सन् १८८०) ग्रुनवेडेलको द्रे लेप्त्सा गोस्ते, मित् औसजुगेन अस् डेम पदमा थान-यिग एन्ड ग्लोसास् (सन् १८९६), स्कल्ट, विलियमको उवेर दाई स्प्राखे देस् भोलकेस् रोड ओदार लेप्त्सा इन् सिक्किम (सन् १८८१), सेफर रबर्टको क्लासिफिकेसन अन् सम् ल्याङ्गेज अन् दि हिमालयाज (सन् १९५०), द लिङ्ग्विस्टिक पोजिसन अन् रोड 'लेप्चा', (JOAS ८२, १९६२), द लेप्चा स्क्रिप्ट (Acor २४, १९५९), द इन्डो-चाइनिज बडर्स एन्ड देयर कनेक्सन् विद् दि हिमालयन्स एन्ड टिबेटेन्स (Comparative Vocabularies, १८५३), लेप्चा एन्ड बाल्टी-टिबेटन: टोनल अर नन्-टोनल ल्याङ्गेजज् (सन् १९६६), बी एन साहाको अ ग्रामर अन् द लेप्चा ल्याङ्गेज (सन् १८८४), के के सेनको द स्याक्रेड बुक्स अन् द लेप्चाज् (सन् १८९६), के के दासको टिबेटेन फ्युनरल सेरेमोनिज (सन् १८९७) आदि कृति उल्लेखनीय छन्।

भाषाविज्ञानी अनि इतिहासकार आर के स्प्रिगले पनि लेप्चाहरूको इतिहास अनि भाषाबारे धेरै अध्ययन गरेका छन्। आफ्ना किताब सेडिड सम् लाइट अन दि हिस्ट्री ल्याङ्गेज एन्ड लिटरेचर अन् दि लेप्चाज (सन् २००५)-मा उनले सिक्किम अनि दार्जिलिङका लेप्चाहरूको इतिहास र भाषाबारे नौला प्रसङ्ग प्रकाशमा ल्याएका छन्। उनले सन् १८२६ मा सिक्किमका तत्कालीन लेप्चा प्रधान मन्त्री छेन्जोक भोलोदको हत्या भएको प्रसङ्गको उल्लेख गर्दै त्यही समयदेखि लेप्चाहरूको ठुलो सङ्ख्या नेपालको इलाम अन्तु गइ बसेका, सिक्किममा केही लेप्चाहरू विस्थापित भएका अनि उनीहरूको भाषिक प्रचलनमा पनि सन् १८२६ को उक्त घटनाले केही नकारात्मक प्रभाव पारेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। स्प्रिगले लेप्चा भाषामा पुस्तक प्रकाशनको कार्य दार्जिलिङका युरोपीय इसाई मिसनेरीहरूद्वारा सुरु गरिएको हो भन्ने ऐतिहासिक पुष्टि दिएका छन्। कलकत्ताको व्याप्टिस मिसन प्रेसबाट बाइबलका केही अंशहरू सन् १८४५ तिर नै लेप्चा भाषामा प्रकाशित भएको उल्लेख उनले गरेका छन्। यस

अध्ययननबाट के थाहा लाग्छ भने लेप्चाहरूको आफ्नै लिपि अधिबाटै उपलब्ध थियो भने यस भाषालाई प्रथमपल्ट छापाखानामा पुऱ्याउने कार्य युरोपीयहरूले नै गरे। लेप्चा भाषामा पुस्तक प्रकाशन भए यता भाषाको कार्यक्षेत्र बढेको मान्न सकिन्छ। अघि कथ्य माध्यमका रूपमा सामाजिक सञ्चारमा बाँचेको लेप्चा भाषामा लेखन र प्रकाशन भएकाले यो शिक्षणसित पनि जोडिन पुग्यो।

सन् १९३० मा प्रकाशित डेभिड मेकडोनल्डको किताब *टोरिड इन् सिक्किम एन्ड टिबेटमा* लेप्चाहरूमा भएको वनस्पति ज्ञानको चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनले लेप्चा भाषामा समग्र पशु-पन्छी, जीव वनस्पति, आदिको नाम उपलब्ध रहेकाले यो भाषा एउटा समृद्ध भाषा हो भनेका छन्। अङ्ग्रेजी इतिहासकार सल मुल्लाडले पनि सिक्किमको इतिहास र यहाँका जातिबारे धेरै कार्य गरेका छन्। यिनका धेरै शोधपत्रहरू गान्तोक स्थित टिबेटलजीको जर्नलमा प्रकाशित पाइन्छ भने सन् २०१२ मा यिनको सिक्किमको इतिहास *ओपनिड द हिडन ल्यान्ड* प्रकाशमा आएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा लेप्चाहरूबारे केही चर्चा गरिएको भए तापनि उनीहरूको भाषा वा भाषिक व्यवहार र परिवेशबारे कुनै चर्चा भएको पाइन्न। यीबाहेक लेप्चाहरूको स्मृतिमा बाँचेको प्राचीन मुलुक मायल् ल्याड अनि लेप्चा जाति, उनीहरूको इतिहास, संस्कृति, भाषा र साहित्यबारे अन्य पनि धेरै युरोपीय अध्येताहरूले किताब लेखेका छन्। यीमध्ये विशेष उल्लेखयोग्य हुन्- एलिस केनडेलको *द हिडन किङडम* (सन् १९७१) फ्लेचर विल्सन् डेभिडको *द चिल्ड्रन अन्ड कञ्चनजङ्घा अनि हर्मन मथियासको दि इन्डो टिबेटेन्स एन्ड मङ्गोलिड प्रब्लम् इन् द साउदर्न हिमालय एन्ड नर्थइस्ट इन्डिया* आदि।

यस अतिरिक्त आर जे मिन्नेको किताब *मिस्ट हिमालयन मिस्ट* (सन् १९२०); पेड्रो फ्रान्सिस् मेलेको *सिक्किम* (सन् १९७१) ब्राउनको *टोर्स इन् सिक्किम* (सन् १९४४), कोल्मेन मकलेको *रिपोर्ट अन्ड अ मिसन टु सिक्किम एन्ड दि थिबेटेन फ्रन्टियर* (सन् १८८५, पुमु १९७७) आदि पनि सिक्किम र यहाँको इतिहास अनि लेप्चा जातिबारे लेखिएका राम्रा किताबहरू हुन्। यद्यपि यी किताबहरूमा लेप्चा भाषाबारे चर्चा भने पाइन्न, केही किताबहरूमा एक दुई ठाउँहरूमा भाषाको परिचयसम्म चाहिँ प्रदान गरिएको छ।

जापानी अध्येता चि नाकानेले सिक्किमको सर्वेक्षण गरेपश्चात सन् १९६६ मा *अ प्लुरल सोसाइटी इन् सिक्किम: अ स्टडी अन्ड इन्टररिलेसन्स अन्ड लेप्चा, भोटिया एन्ड नेपालिज* नामक लेख प्रकाशित गरे। यस लेखमा उनले भोटिया र लेप्चा जाति माझ वैवाहिक सम्बन्धको स्थापना एउटा

सामान्य विषय रहेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। यस्ता अन्तर जातीय विवाहका कारण पनि लेप्चा भाषाको प्रचलनमा कुनै न कुनै किसिमको हेरफेर आएको हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

सन् २००९ मा लेप्चा आरक्षित क्षेत्र जङ्गुमा भएको जल विद्युत् परियोजना विरुद्ध गरिएको सङ्घर्षबारे प्रकाश पारिएको किताब *डिप इकलजी ड्याम्सज एन्ड जङ्गु ल्यान्ड-लेप्चा प्रोटेस्ट नेरेटिब्सज एबाउट देयर थ्रेटन्ड ल्यान्डमा* आधुनिक विकासका कारण लेप्चा जाति विस्थापित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। केरी लिट्टेलले लेखेको उक्त प्रभावकारी लेखमा आधुनिक विकासका कारण लेप्चाको एउटै आरक्षित थलो जङ्गुमा समेत लेप्चा भाषा र संस्कृति लोपोन्मुख हुँदै गएको विषय चर्चा गरिएको छ। वास्तवमा जङ्गुमा व्यापक रूपमा भइरहेको जल विद्युत् परियोजनाका कारण त्यहाँको भाषिक परिवेशमा धेरै अन्तर आएको थाहा लाग्छ। स्थानीय मानिसहरू हिन्दी भाषा बोल्न बाध्य बनेका छन् भने कोड मिश्रणको स्थिति पनि सिर्जना भएको पाइन्छ।

युरोपीय अनि विदेशी अध्येताबाहेक भारतीय लेखकहरूले पनि लेप्चा जातिबारे अध्ययन गरेका छन्। अमलकुमार दास (सन् १९७८)-ले लेप्चाहरूबारे थोरै मात्र साहित्य सामग्री उपलब्ध छ अनि तीमध्ये धेरैजसो आंशिक सूचना भएका अपूर्ण प्रकृतिका छन् भनी उल्लेख गरेका छन्। दासले उक्त कथन सन् १९७८ मा व्यक्त गरेका भए तापनि आजको सन्दर्भमा उनको त्यस भनाइ सार्थक देखिन्न कारण लेप्चाहरूबारे केही राम्रा अनुसन्धान ग्रन्थ आज-भोलि उपलब्ध पाइन्छ। तथापि यस जातिबारे रहेका धेरैजसो उल्लेख भने यात्रा-संस्मरण प्रभृति लेखनमा नै आधारित पाइएकाले वैज्ञानिक, मानक अनि विश्वसनीय अध्ययनको कमी रहेको कुरा यहाँ सान्दर्भिक छ।

सिक्किमको इतिहास र जातिबारे ए सी सिन्हाले धेरै अध्ययन गरेका छन्। उनको *पोलिटिक्स अन्ड सिक्किम: अ सोसियोलजिकल स्टडी* (सन् १९७५) *स्टडिज इन द हिमालयन कम्युनिटिज* (सन् १९८३) अनि *सिक्किम: फ्युडल एन्ड डेमोक्रेटिक* (सन् २००८) केही चर्चित किताबहरू हुन्। आफ्ना किताबहरूमा सिन्हाले सिक्किममा भोटियाहरूको आगमन र नामग्याल शासनका कारण स्थानीय पुराना जाति लेप्चा, लिम्बू र मगरहरू किनारीकृत बनेको अनि यी जातिहरूका संस्कृति, धर्म र भाषामा पनि त्यसको विपरित प्रभाव परेको कुराको उल्लेख गरेका छन्। सिक्किमका लेप्चाहरूबारे के एस सिंहको किताब *पिपल अन्ड इन्डिया: सिक्किम-एथनोग्राफिक सर्वे अन्ड इन्डियामा* पनि केही रूपमा प्रकाश पारिएको छ। सिंहको अध्ययनअनुसार लेप्चा जाति एउटा समजातीय/सजातीय समूह हो। उनले लेप्चा

भाषाको आफ्नै लिपि पनि छ जो तिब्बतीभन्दा भिन्न छ भन्ने मत व्यक्त गरेका छन्। उनको सर्वेक्षणअनुसार रोड भाषा लेप्चाहरूले आफ्नै जातिका सदस्यहरूसँग भाषिक सम्पर्क गर्दा प्रयोग गर्छन्। पारिवारिक सञ्चार पनि लेप्चा भाषामा नै हुने गरेको उल्लेख यस किताबमा पाइन्छ। तथापि सिक्किममा लेप्चाहरूले अन्य जातिसित सम्पर्क गर्दा सबै परिस्थितिमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग गर्ने गरेको मत सिंहको रहेको पाइन्छ। स्कुल र कलेजसम्म पढेका लेप्चाहरूले नेपालीसँगै हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा पनि बोल्ने गरेको पाइएको चर्चा सिंहको यस किताबमा पाइन्छ।

रुद्रनाथ ठाकुरको किताब *हिमालयन लेप्चाज* (सन् १९८८)-मा लेप्चाहरूको भाषिक पतनबारे चिन्ता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। सिक्किम तथा दार्जिलिङ, नेपाल इलामलगायत पूर्वी क्षेत्र अनि भूटानका कतिपय क्षेत्र आदिको स्थान तथा खोला नालाको नाम लेप्चा नै रहेको कुराबारे चर्चा गर्दै यी लेप्चा नामहरू हराउँदै गएको, अप्रभंश हुने गरेको, लेप्चा प्राचीन नामहरू अनि यससित जोडिएको भाषिक समृद्धि लोप हुँदै गएको उल्लेख यसमा पाइन्छ। ठाकुरले लेप्चा जातिको अन्य पक्षसँग भाषाको अध्ययन पनि आवश्यक रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई सुनीतिकुमार च्याटर्जीले नागासित मिल्दोजुल्दो रहेको, जो रोबर्ट सेफरको 'लेप्चा भाषा भोटबर्मेली शाखाको नागा समूहको भाषा हो' भन्ने मतसित मिल्दोजुल्दो रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई अत्यन्तै वैज्ञानिक भाषा मानेका छन् अनि यस भाषामा रहेका जनावर, स्थान र नदी आदि नामको सूची पनि समावेश गरेका छन्।

अमलकुमार दासले आफ्नो किताब *लेप्चाज अन्ड वेस्ट बेङ्गल* (सन् १९७८)-मा लेप्चा जातिको सामाजिक जीवन पक्ष, पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था, मिथ, गीत तथा नाम अनि भाषाबारे चर्चा गरेका छन्। उनले लेप्चा भाषालाई भोटबर्मेली परिवारको भाषा मानेका छन् अनि रोड-अरिड वा लेप्चा भाषालाई एउटा सुन्दर अनि समृद्ध भाषा मानेका छन्। यद्यपि अन्य जातिको बाक्लो उपस्थितिले लेप्चाहरूको भाषासहित संस्कृति अनि धार्मिक परम्परामा हास आउँदै गएको कुरा पनि उनले व्यक्त गरेका छन्। लेप्चा भाषाको पारिवारिक सम्बद्धता अनि तत्कालीन स्थितिको चर्चा यस किताबमा प्रस्तुत गरिएको छ। दासले सन् १९६१ को जनगणना रिपोर्ट प्रस्तुत गर्दै पश्चिम बङ्गालका १५३०९ जना लेप्चाहरूमध्ये ५७७७, (३७.७४%) द्विभाषी रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनको मतअनुसार भोटिया, सन्थाल र लेप्चा यी तीन आदिवासीमा द्विभाषिकताको सङ्ख्या अत्याधिक पाइन्छ। दासले पश्चिम बङ्गालमा अनि विशेष गरेर दार्जिलिङमा लेप्चा भाषाको प्रभार प्रचार-प्रसार घट्टै जानुका पछि

ऐतिहासिक कारण रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। विशेष गरेर तत्कालीन सिक्किम (जसअन्तर्गत दार्जिलिङ पनि समावेश थियो)-मा तिब्बती शासन सुरु भएपछि लेप्चा भाषाका ठाउँमा तिब्बती भाषालाई अनि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूको आगमनपछि लेप्चा भाषाको साटो अङ्ग्रेजी र हिन्दीलाई प्राथमिकता दिइएकै कारण लेप्चा भाषा हराउँदै गएको हो भन्ने मत दासको रहेको छ। उनले आफ्नो यस किताबमा लेप्चा लिपि, लेप्चा भाषाका वर्ण अनि व्याकरणिक कोटिहरूको चर्चा पनि गरेका छन्। लेप्चा मिथ, लोककथा, गीत, उखान र तुक्का आदिको चर्चा पनि यस किताबमा पाइन्छ।

जर्ज कोटुरानको किताब *दि हिमालयन गेटवे: हिस्ट्री एन्ड कल्चर अव् सिक्किम* (सन् १९८३)-मा लेप्चाहरूको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक पुष्टि गरिएको छ भने कोटुरान कै अर्को किताब *फोकटेल्स अव् सिक्किम*-मा केही लेप्चा लोककथाहरूको सङ्कलन गरिएको छ।

सिक्किम अनि लेप्चा जातिको ऐतिहासिक, सामाजिक तथा अन्य केही पक्षबारे नारी रुस्तमजीको *अ हिमालयन ट्रयाजेडी* (सन् १९८७), सुनान्दा के दत्त रेको *स्म्यास एन्ड ग्रयाब* (सन् १९८४), इन्दिरा अवस्थीको *बिट्विन सिक्किम एन्ड भूटान* (सन् १९७८), एन सेनगुप्तको *स्टेट गभर्मेन्ट एन्ड पलिटिक्स इन सिक्किम* (सन् १९८५) आदि किताबहरूमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। नारी रुस्तमजीको किताब छोग्यालका पक्षमा बढी केन्द्रित छ भने त्यही किसिमको आग्रह सुनान्दा के दत्त रेको किताबमा पनि पाइन्छ। दुवै किताबमा व्यक्त-अव्यक्त रूपमा सिक्किमका अन्तिम छोग्यालप्रति सहानुभूति देखाइएको छ र विलयको कथा र छोग्याल शासन अन्त्यलाई दुभाग्यपूर्ण मानिएको छ। इन्दिरा अवस्थीको किताबमा भने लेप्चाहरूको दुरदशाबारे चर्चा गरिएको छ। यी तीनवटै किताबमा लेप्चा भाषाबारे भने कुनै किसिमको अध्ययन भएको पाइन्छ। एन सेनगुप्तको किताब पनि समाज-संस्कृति अनि राजनीतिक विवरणमा नै बढी केन्द्रित रहेको पाइन्छ।

सिक्किममा महाराजा थुटोप नामग्याल र महारानी येस्सी डोल्माद्वारा सन् १९०८ मा लिखित *हिस्ट्री अव् सिक्किम*लाई सिक्किमका पुराना रैथाने र यसका इतिहासबारे लेखिएको एउटा पुरानो दस्तावेज मान्न सकिन्छ। मूलमा तिब्बती भाषामा लेखिएको र पछि लामा काजी साम्दुपद्वारा अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरिएको उक्त पान्डुलिपि गान्तोक स्थित नामग्याल इन्स्टिट्युट अव् टिबेटलजीको पुस्तकालयमा सङ्गृहीत पाइन्छ। यस किताबमा लेप्चा साथै चोड (लिम्बू) र मगरहरू पनि सिक्किमका पुराना बासिन्दा हुन् भनिएको छ। किताबमा सिक्किमका लिम्बू र मगरहरूले भोटिया राजाको शासनको विरोध गरेको

प्रसङ्ग पनि पाइन्छ। सिक्किममा सन् १८२६ मा लेप्चा प्रधानमन्त्री छेञ्जोक बोलेकको हत्या भएको ऐतिहासिक घटनाको विवरण पनि पाइन्छ। यस किताबमा दिइएका यी विवरणहरूले दुई तीनवटा महत्त्वपूर्ण पक्षबारे प्रकाश पार्दछ। पहिलो, लेप्चा जातिको सर्वप्रथम सम्पर्क लिम्बू र मगरहरूसित भयो। भोटिया शासनको विरोध गर्ने यी दुई जाति लेप्चाहरूभन्दा सचेत अनि धेरै बाठा थिए। यसो हुँदा यी दुवै जातिको उपस्थिति, प्रभाव र प्रभुत्वका कारण कुनै न कुनै रूपमा लेप्चाहरूको भाषा र भाषिक व्यवहार प्रभावित बन्यो, जसको तुलनात्मक अध्ययन हुन सके पुष्टि गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ। दोस्रो, लेप्चा प्रधानमन्त्रीको हत्याको प्रसङ्गले लेप्चाहरू आतङ्कित बनेको अनि ऐतिहासिक अध्ययनअनुसार लगभग ८०० देखि १२०० लेप्चाहरू इलाम बसाइँ सरेको कुराको पुष्टि गर्दछ। बहुसङ्ख्यामा भएको विस्थापन र प्रस्थानका कारण तत्कालीन सिक्किममा लेप्चाहरूको जनसङ्ख्या धेरै थोर भएको प्रमाणित हुन्छ। जति लेप्चाहरू सिक्किममै बसे उनीहरूले भय, त्रास अनि प्रशासनिक आदि कारणले गर्दा आफ्नो सांस्कृतिक स्वाभिमान केही रूपमा गुमाउनु परेको देखिन्छ। यस सन्दर्भले पनि लेप्चाहरूको भाषा र भाषिक व्यवहार प्रभावित रहेको हुन सक्ने बुझाउँदछ।

तुलसीराम शर्मा कश्यपको किताब *द हिमालयन रियल्स* (सन् १९८८)-मा सिक्किमका विभिन्न स्थानहरूको नामको अध्ययन गरिएको छ। शर्माअनुसार सिक्किमका धेरैजसो नामहरू लेप्चा भाषामा रहेका छन् तथापि धेरै यस्ता नामहरू विकृत भएका छन्। अघि लेप्चाहरू बहुसङ्ख्यामा बसेका ठाउँहरूमा उनीहरू अब नगण्य हुँदै गएकाले अनि ती ठाउँहरूमा अब लेप्चा भाषाको साटो अरू नै भाषा, विशेष गरेर नेपालीको चलन बढेकाले यस्तो स्थिति सिर्जना भएको बुझिन्छ। यस्ता कतिपय परिवेश-परिस्थितिका कारण पनि लेप्चा भाषाको प्रचलनमा प्रभाव परेको देखिन्छ। लालबहादुर बस्नेतको *सिक्किम: अ सर्ट पोलिटिकल हिस्ट्री* (सन् १९७४) नामक किताबमा सिक्किमको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको कथा पाइन्छ। यस किताबमा सिक्किममा लेप्चाहरूको सामाजिक-आर्थिक अनि राजनैतिक हक अधिकार अक्षुण्ण राख्ने उद्देश्य राखेर सन् १९६६ मा सिक्किम इन्डिपेन्डेन्ट फ्रन्ट पार्टी खोल्ने लेप्चा नेत्री रूथ मेरी लेप्चालाई सिक्किम निकाला गरिएको प्रसङ्ग पाइन्छ। यस प्रसङ्गले पनि तत्कालीन समाज र लेप्चा जाति र भाषाको अवस्थाप्रति सङ्केत गर्दछ।

जसराज सुब्बाको किताब *हिस्ट्री, कल्चर एन्ड कस्टम्ज अफ सिक्किम* (सन् १९९९)-मा लेप्चा भाषा र संस्कृतिको चर्चा गरिएको छ। लेप्चा भाषाका ध्वनि र वर्णबारे चर्चा गर्दै जसराज सुब्बाले

सिक्किममा नामग्याल शासन कालमा लेप्चाहरूलाई तिब्बती भाषा पढ्न अनिवार्य गरिएको र उनीहरूको भाषा साहित्यको विकास गर्ने अवसर प्रदान नगरिएको प्रसङ्ग अघि सारेका छन्। यद्यपि सन् १९७७ देखि भने सिक्किम सरकारको शिक्षा विभागले लेप्चा भाषामा पाठ्य पुस्तकहरू तयार गर्दै प्रकाशन गर्न थालेको कुरा यस किताबमा पाइन्छ। यसरी नै सुब्बाले सन् २००० देखि कलेज स्तरमा पनि लेप्चा भाषा-साहित्य पठन-पाठनको व्यवस्था मिलाइएको, सरकारी रेडियो स्टेसनबाट समाचार र सांस्कृतिक प्रसारण गरिन थालिएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यस्तो अध्ययनका आधारमा लेप्चा भाषा कुनै कुनै कार्यक्षेत्रमा विलुप्त हुँदै गए अनि कतिपय क्षेत्रमा यसको विकास र विस्तार भएको मान्न सकिन्छ। यद्यपि लेप्चा भाषाको वर्तमान सामाजिक प्रचलन र भाषिक व्यवहारबारे यस किताबमा कुनै किसिमको अध्ययन भएको पाइन्छ।

सुरेशकुमार गुरुङको किताब *सिक्किम: एथिसिटी एन्ड पोलिटिकल डाइनामिक्स-अ ट्रायडिक पर्सपेक्टिव* (सन् २०११)-मा सिक्किमका विभिन्न जातजातिको अध्ययन प्रस्तुत गर्दै लेप्चा जातिलाई सिक्किमका प्राचीन अनि पछौटे वर्ग मानिएको छ। सन् १९७५ मा सिक्किम भारतमा विलय भएपछि यहाँका लेप्चाहरूलाई भोटियाहरूकै समूहमा राखेर आरक्षण दिइएकाले राजघरानीय अनि सम्भ्रान्त समूह भोटियाहरूसित प्रतिस्पर्धा गर्न परेकोले उनीहरू अझ पछौटे भएको प्रसङ्ग यस किताबमा पाइन्छ। यस किताबमा लेप्चा भाषाको स्थितिबारे कुनै प्रकारको विवरण नपाइए तापनि जाति पछाडिएपछि त्यसको विपरित प्रभाव भाषामा पनि पर्दछ भन्ने दृष्टान्त साङ्केतिक ढङ्गमा रहेको बुझ्न सकिन्छ। बी एस दासको किताब *द सिक्किम सागा* (सन् १९८३)-मा सिक्किमको भारतमा विलयको राजनीति र लेप्चाहरूको अस्थितिबारे चर्चा पाइन्छ।

सिक्किम अनि लेप्चाहरूबारे भएका धेरैजसो अध्ययनहरूमा लेप्चा भाषाको चर्चा पाइँदैन। तथापि लेप्चाहरूद्वारा नै लेखिएका किताबहरूमा भने उनीहरूको भाषा र भाषिक अवस्थाबारे चर्चा भएको पाइन्छ।

युरोपीय अनि भारतीय अध्येताहरूबाहेक धेरैजना लेप्चा लेखक र अध्येताहरूले लेप्चाहरूको इतिहास संस्कृति र भाषाबारे अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन्। तीमध्ये के पी ताम्साङ, ल्याडसङ ताम्साङ, ए आर फोनिङ, डि टी तुमलोक, सालदोङ लेप्चा, सोनाम रिञ्छेन लेप्चा, पेट्रिक सदामो, नर्बु छिरिङ ताम्साङ, एनिरा फिपन लेप्चा आदिले भाषाबारे केही अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। के पी

ताम्साडले लेप्चा अङ्ग्रेजी शब्दकोश द लेप्चा-इङ्लिस एन्साइक्लोपेडिक डिक्स्नेरी (सन् १९८०)-को निर्माण गरे भने नर्बु छिरिड ताम्साडले नयाँ लेप्चा-अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश न्यु लेप्चा-इङ्लिस-नेपाली डिक्स्नेरी (सन् २००५) तयार गरे। के पी ताम्साडको किताब द अन्नोन एन्ड अन्टोल्ड रियालिटी अबाउट द लेप्चाज (सन् १९८३)-मा लेप्चा जातिको संस्कार-संस्कृति, इतिहास, धर्म, खानपान तथा कलाकारिता आदि विषयहरूबारे चर्चा गरिएको छ। किताबमा लेप्चा भाषा र लिपिको चर्चा पाइन्छ। द लेप्चा ल्याङ्ग्वेज शीर्षक रहेको लेखमा लेप्चा भाषालाई एउटा प्राचीन भाषा मानिएको छ। लेप्चा भाषामा गाली, गिल्ला, असभ्य र अभद्र शब्दहरू नरहेको चर्चा यस किताबमा पाइन्छ। लेप्चा भाषाको आक्षरिक संरचना अनि आदर सूचक शब्दहरूको अध्ययन, वाक्यका प्रकार र लेप्चा भाषाको इतिहासबारे अध्ययन यस किताबमा पाइन्छ। यस किताबको भूमिकामा ताम्साडले लेप्चा भाषाका केही विशिष्ट प्रयोगहरूबारे चर्चा गर्दै यसको आक्षरिक बनोट (लाजोड) अनि व्यञ्जन गुच्छबारे चर्चा गरेका छन्। 'लाथ्यो' अथवा एउटै वर्णमा दुइवटा ध्वनि रहने व्यवस्था वा दुईवटा व्यञ्जन ध्वनिको योगबाट बनिएको वर्णबारे पनि यसमा चर्चा पाइन्छ। किताबमा बालभाषाका नमुना पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा ए आर फोनिडद्वारा लिखित लेप्चा माई भ्यानिसेड ट्राइबमा पनि लेप्चाहरूको संस्कृति, धर्म, पुर्खा, देवी-देउराली, भाषा-साहित्य, लेप्चा बौद्ध धर्म ग्रन्थ, लोक विधान, वैवाहिक परम्परा, विश्वास, अन्ध-विश्वास, बुडथिड, लेप्चाहरूको थलो जङ्गु, समाज-सांस्कृतिक विस्तार र विघटन आदि विषयलाई राम्रोसित प्रस्तुत गरिएको छ। लेखक स्वयम् नै लेप्चा भएकाले लेप्चा संस्कृति र भाषासित रहेको उनको घनिष्ठताका कारण प्रस्तुत पुस्तकमा लेप्चा जातिबारे प्रशंसनीय अध्ययन भएको कुरा थुप्रै विद्वान्हरूद्वारा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। लेप्चा जातिको सांस्कृतिक इतिहासलाई पुष्टि गर्दै लेखकले इसाई र बौद्ध धर्मबाट लेप्चाहरूमा कसरी र कस्तो प्रभाव पऱ्यो भन्ने कुराको अध्ययन राम्ररी प्रस्तुत गरेका छन्।

फोनिडले लेप्चा भाषाको व्याकरण, अर्थ, उखान तुक्का, आदरार्थी प्रयोग आदिबारे पनि चर्चा गरेका छन्। लेप्चा भाषाका आफ्नै विशेषता रहेको कुरा गर्दै उनले लेप्चा भाषामा अघि आदरार्थी प्रयोग नरहेको र पछिबाट तिब्बती भाषाको प्रभावका कारण लेप्चा भाषामा आदरार्थी प्रयोग भित्रिएको चर्चा गरेका छन्। ल्याडसड ताम्साडले लेप्चा फोकलोर एन्ड फोकसड्स (सन् २००८)-मा लेप्चा लोककथा अनि पुराना लोकगीतको अध्ययन गरेका छन्।

डि टी तामलोडको किताब *द मायल् ल्याड* (सन् २००८)-मा लेप्चा जातिको इतिहास, मिथ अनि भाषाबारे सङ्क्षिप्त चर्चा पाइन्छ। जोस कालापुुराद्वारा सम्पादित *इन्डियन चर्च हिस्ट्री रिभ्यु* (सन् २०१०)-मा प्रकाशित एनिरा फिपन लेप्चाको लेख *सोसियल ट्रान्स्फरमेसन् एन्ड द लेप्चाज अव् दार्जिलिङ हिल्स: रोल अव् क्रिस्चियन मिसनेरिज-मिड नाइन्टिन्त् सेन्चुरी टु १९४७* एडी-मा इसाई धर्म अपनाउने लेप्चाहरूमा लेप्चा भाषाको ज्ञान न्यून रहेको उल्लेख पाइन्छ। बाइबल तथा अन्य धार्मिक पाठ कि त अङ्ग्रेजीमा कि त नेपालीमा भएकाले, गिर्जामा विभिन्न जाति गोष्ठीका मानिसहरू रहने हुनाले, धर्म प्रचारको सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुने गरेकोले पनि इसाई धर्मावलम्बी लेप्चाहरूले लेप्चा भाषा थोरै प्रयोग गर्ने गरेको कुरा यसमा उल्लेख पाइन्छ।

पेट्रिक सदामु लेप्चाको किताब *अ कन्साइज् हिस्ट्री अव् लेप्चा ल्याङ्ग्वेज* (सन् २०१७)-मा लेप्चा भाषाको उत्पत्ति र विकास, लिपि अनि वर्ण व्यवस्था, लेप्चा भाषाप्रति अङ्ग्रेजहरूको दृष्टिकोण जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, धर्म परिवर्तन आदिविद्वारा लेप्चा भाषामा परेको प्रभाव भाषिक योजना र भाषा माथि गरिएका कार्यहरूको विवरण आदि पाइन्छ। मेनवरिडको लेप्चा व्याकरणपछि लेप्चा भाषाको इतिहासबारे उपलब्ध आजसम्म प्राप्त यो नै एउटा बृहत् कार्य रहेको थाहा लाग्छ। यसरी नै इलामका लेप्चाहरूबारे पनि केही अध्ययन भएको पाइन्छ जसमध्ये नोवल किशोर राई अनि नेत्रमणि दुमी राईको किताब *इलामका लाप्चा जाति र स्थाननाम* (सन् २०१७) विशेष उल्लेख्य रहेको छ। यस किताबमा इलाम जिल्लाको फिक्कल, छिरुवा, अन्तु, चिन्डेपानी, दिसा, खोल्मे, रुडसुड आदि क्षेत्रहरूमा साना अनि ठुला सबैले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग निककै राम्ररी गर्ने गरेको उल्लेख पाइन्छ। तथापि लेप्चा भाषीहरूमा नेपाली भाषाको व्यापक प्रभाव परेको कुरा पनि यस किताबमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

बलराम पाण्डेद्वारा सम्पादित *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषाहरू* (सन् २०१८)-मा सिक्किमका जम्मा १६ वटा भाषाहरूको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। यस किताबमा लेप्चा भाषाबारे बलराम पाण्डे र एनिरा फिपोन लेप्चाको लेख समावेश छ। उक्त लेखमा सिक्किममा लेप्चा भाषाको प्रचलन, यसका विशेषता, भाषाको विकास अनि प्रयोग लेखन र मुद्रण तथा अन्य विषयबारे प्रकाश पारिएको छ। लेप्चा भाषामा भने जस्तो साहित्यको विकास नभएको अनि थुप्रै कार्यक्षेत्रमा भाषाको प्रचलन हराउँदै गएको विवरण यस लेखमा पाइन्छ।

उपर्युक्त कृतिहरूका अतिरिक्त उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत समित घोसालको शोध प्रबन्ध *लेप्चाज् अन्व दार्जिलिङ एन्ड सिक्किम अ स्टडी इन् कल्चरल इकोलजी एन्ड सोसल चेन्जले* पनि यस दिशामा अध्ययन गरेको थाहा लाग्छ। यसका साथै प्रायःजसो सिक्किम र दार्जिलिङसम्बन्धी लेखिएका ऐतिहासिक कृतिहरूमा पनि लेप्चा जातिको इतिहास तथा उनीहरूका विविध पक्षबारे अध्ययन भएको पाइन्छ। पूर्वकार्यको अध्ययनद्वारा थाहा लागेअनुसार लेप्चा भाषाको समाजभाषिक अध्ययन अद्यावधि भएको पाइन्छ। यस शोधले त्यस दिशामा कार्य गरेको मानिन्छ।

१.८ सामग्री सङ्कलन र अनुसन्धान पद्धति

१.८.१ सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

प्रस्तुत शोधकार्यका निमित्त प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन क्षेत्रकार्य तथा पर्यवेक्षणद्वारा गरिएको छ। सर्वेक्षणमा नमुना छनोट विधि (Sample Survey) ग्रहण गरिएको छ जसअन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण छनोट गरिएको छ। विभिन्न समूह, स्थिति, तह, वर्ग, श्रेणी आदिको ठिक प्रतिनिधित्व गराउन हेतु वर्गीकृत नमुना छनोट (स्ट्राटिफाइड स्याम्प्लिङ) तथा इलाका नमुना छनोट (एरिया स्याम्प्लिङ) गरिएको छ। सामाजिक स्थितिहरूको अवलोकन पछि तयार गरिएको प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, टिपोट, स्वराङ्कन आदिका माध्यमले सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। कतिपय स्थितिमा विशेष सूचक (कि इन्फोमेन्ट)-को चयन पनि गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सिक्किम राज्य, पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ अनि कालेबुङ जिल्ला अनि पूर्वी नेपालको इलाम, फिक्कल, श्रीअन्तु तथा अम्बिटार आदि क्षेत्रको सर्वेक्षण गरियो। सिक्किमबाहेक भारतको पश्चिम बङ्गालका यी दुई जिल्ला अनि पूर्वी नेपालका उक्त क्षेत्रमा पनि लेप्चाहरूको घना उपस्थिति रहेकाले यी क्षेत्रहरूको सर्वेक्षण गरिएको हो। यस कार्यको क्षेत्र सिक्किम रहेकाले लेप्चाहरू बसोबास गरेका सिक्किमका चारैवटा जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूमा क्षेत्रकार्य गरियो। पूर्व जिल्लामा गान्तोक, पाकिम, सीमिक लिङ्जे, पब्यिक, राक्दोङ, तिनतेक, दिक्चु अनि कम्बल; पश्चिम जिल्लामा पेलिङ, देन्ताम, रिन्छेनपोङ, कलुक, छोजो, लिथाङ, कोङ्ग्री, माङदेर, थिङलिङ, माङनाम, गाङगेक, कर्जी आदि क्षेत्रको सर्वेक्षण गरियो। यसरी नै उत्तर जिल्लाको लेप्चा संरक्षित क्षेत्र जङ्गुअन्तर्गत बे-लिङ्ज्या, तिङबोङ, पासिङदाङ, सिपगेर, लिङदोङ, हि-ग्याथाङ, बफोँक, नन्-साङदोङ्ग, गोर-तेरङ आदि क्षेत्रमा अनि यसै जिल्लाका मानुल, मङ्गन, राङराङ, सोयम, फाम्ताम्,

फुदोड, फेन्सोड र कवि-तिङ्दा आदि क्षेत्रमा सर्वेक्षण गरियो भने दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत लिङ्गी, लिङ्मो-कोल्थाड, टेक, वक, ओम्चु, तिन्किताम, नाम्ची, नामथाड, फुङ्ला आदि क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षण गरी सामग्री सङ्कलन गर्ने कार्य गरियो। क्षेत्र कार्य गर्दा समाज र सामाजिक वर्ग मात्र नभएर भौगोलिक तथा गाउँ अनि सहर जस्ता विभेदक घटकलाई पनि आधारस्वरूप समावेश गरिएको छ। प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन जम्मा तीनसय एकानब्बेवटा प्रश्नावली, अट्टाइसवटा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, एघाहवटा टेलिफोन अन्तर्वार्ता, सोहवटा अनुष्ठानमा सहभागिता, एकसय सत्ताइसवटा पूरा लेख दस्तावेज, तिर्चालिसवटा आधिकारिक/प्रशासनिक पत्राचार, बाहवटा सिक्किमको प्रशासनिक रिपोर्ट, तीनवटा वृत्तचित्र अनि चारसय तिरचालिसवटा फोटोको सहयोगद्वारा गरिएको छ। सर्वेक्षणमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत सबै वर्ग, श्रेणी, स्तर, धर्म, लिङ्ग, शैक्षिक स्तर, व्यवसाय, उमेर, आर्थिक स्तर आदिबाट सामग्री उपलब्ध गरिएको छ। लेप्चा सँगसँगै केही अलेप्चा/अन्य जातीय समूहबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। शोधमा सूचक वा स्रोत व्यक्तिको नाम, उमेर, शिक्षा, आर्थिक स्तर, व्यवसाय जस्ता विषयहरू सरकारी रेकर्ड वा मानक तथ्यमा आधारित नरहेर सूचक वा उत्तरकर्ताले उपलब्ध गराएको विवरणमा आधारित रहेको छ।

सामग्री विश्लेषणमा वन्स्टेन तथा हेन्डर्सन (सन् १९७२) अनि लावभ (सन् १९६६)-को पद्धतिलाई अपनाइएको छ। पहिलो चरणमा सबै प्रश्नोत्तर हेरी यसका मूल विभेदक छुट्ट्याउने कार्य गरियो। दोस्रो चरणमा भिन्नता वा विविधता ल्याउने मुख्य मुख्य विभेदकलाई खुट्ट्याउने कार्य गरियो। यसपछि तेस्रो चरणमा अन्य आधारमा नमुनाको वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ। सामग्रीको वर्गीकरणका आधारमा शिक्षा सामाजिक वर्ग अनि धर्म मूल कारक रहेको पाइएको छ।

प्रस्तुत अध्ययन सिक्किमका चारवटै जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूको सर्वेक्षण र क्षेत्रगत अध्ययनमा आधारित छ। विशेष गरेर लेप्चा जाति बसोबास गरेका ठाउँहरूमा गएर प्रश्नावलि, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, रेकर्डिङ, आदिका माध्यम शोध सामग्री भेला गरिएको हो। लेप्चाहरू अन्य समुदायसित सराबरी रूपमा बसोबास गरेका गाउँहरूबाट अलेप्चा समुदायका केही व्यक्तिहरूको अन्तर्वार्ता पनि लिने कार्य गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सन् २०१३ देखि सन् २०१८ सम्मको समय अवधिमा गरिएको क्षेत्रगत अध्ययनद्वारा प्राप्त गरिएका सामग्री अनि तथ्यहरूलाई सन्दर्भ तथा आवश्यकताअनुसार आधार बनाइ विश्लेषण गरिएको छ।

क्षेत्रगत सर्वेक्षणमा उत्तर सिक्किमको सिङ्गो लेप्चा बसोबास गर्ने ठाउँ जङ्गु, जो लेप्चा आरक्षित क्षेत्र हो, अनि जहाँ अन्य समुदाय बस्न वर्जित छ, लगायत अन्य लेप्चा बहुल क्षेत्र जस्तै उत्तर सिक्किमको सोयम, मानुल; दक्षिण सिक्किमको लिङ्गी तथा वक; अनि पश्चिम सिक्किमको लिथाङ, कोङ्ग्री, माङ्देर, थिङलिङ, गाङ्गेप, कर्जी आदि क्षेत्र ; एक वा दुई अन्य समुदायसित मिसिएर बसेका क्षेत्र जस्तै पर्व सिक्किमको सुमिक-लिङ्जे, पश्चिम सिक्किमको फामराङ, छोजो, उत्तर सिक्किमको फुदोङ, फेनसङ, काबी अनि दक्षिण सिक्किमको तीनकिताम, आदि क्षेत्र; अनि अन्य धेरै समुदायसित सराबरी मिसिएर बसेका ठाउँजस्तै पूर्व सिक्किमको गान्तोक, पाकिम, पब्यिक, दिक्चु आदि ठाउँहरू; पश्चिम सिक्किमको पेलिङ, देनताम, योक्साम; उत्तर सिक्किमको मङ्गन, राङराङ; अनि दक्षिण सिक्किमको लिङ्मो-कोलथाङ, बर्मेक, टेक, फुङ्ला, नाम्थाङ आदि सर्वेक्षण स्थल चयन गरी ती प्रत्येक स्थानको सामाजिक वर्गीकरण जस्तै धर्म, लिङ्ग, उमेर, पेसा, वर्ग, शिक्षा, आर्थिक स्तर आदिलाई विशेष प्राथमिकता दिएर नमुना छनोट पद्धतिलाई अवलम्बन गरी सामग्री अनि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य गरियो। यस अतिरिक्त विभिन्न सामाजिक स्थिति अनि परिवेश जस्तै पारिवारिक, प्रशासनिक, सामाजिक, व्यवसायिक, हाटबजार, गाउँ-सहर आदिमा भाषा प्रयोगमा देखिने विविधता खुट्याउन हेतु प्रश्नवालि तयार गरी सर्वेक्षण गरियो। यस अध्ययनमा यी विभिन्न ठाउँहरूको सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त सामग्री र तथ्याङ्कका आधारमा लेप्चा भाषिक व्यवहारमा देखिने विविधता, अभिवृत्ति, भाषिक प्रवीणता, भाषिक निरन्तरता अनि मातृ भाषाप्रतिको लगाउ आदि पक्षहरूको परिक्षण र विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै लेप्चा भाषा व्यवहारमा बहुभाषिकताको प्रभाव अनि भाषा व्यवहारमा देखिने कोड मिश्रण आदिबारे अध्ययन पनि समावेश गरिएको छ। सैद्धान्तिक एवम् गौण सामग्रीको परिपूर्तिका निमित्त पुस्तकालय पद्धति अँगालिएको छ।

१.८.२ अनुसन्धान पद्धति

प्रस्तुत शोधको अध्ययनको आधार समाज भाषाविज्ञान रहेको छ। यसको विधि निगमनात्मक अनि पद्धति विश्लेषणात्मक रहेको छ।

१.९ शोधकार्यको सीमा अनि क्षेत्र

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक 'सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार: समाजभाषिक अध्ययन' रहेको छ। यसको स्थलगत क्षेत्र सिक्किम रहेको छ। यहाँ सिक्किम भन्नाले वर्तमान सिक्किम राज्यको राजनैतिक सीमा बुझिन्छ। प्रस्तुत कार्य सिक्किमका चारवटा जिल्लाका विभिन्न ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहारको अध्ययन तिनका सामाजिक वर्गीकरणलाई ध्यानमा राख्दै वर्गीकृत नमुना छनोट पद्धतिद्वारा गरिएको छ।

१.१० शोधकार्यको अध्याय विभाजन

अध्ययनको सुविधाका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्यलाई जम्मा पाँचवटा अध्यायमा विभाजित गरिएको छ। अध्यायहरूको विषयगत फाँटवारी निम्नप्रकारले रहेको छ।

पहिलो अध्याय : शोध परिचय

दोस्रो अध्याय : समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो अध्याय : सिक्किममा लेप्चा जाति अनि भाषा

चौथो अध्याय : सिक्किमका लेप्चाहरूको भाषिक व्यवहार

पाँचौँ अध्याय : उपसंहार एवम् निष्कर्ष

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

परिशिष्ट